

Zoological collections during revolutions, reforms, and wars: Ukraine's experience in the 20th and 21st centuries

Igor Zagorodniuk

National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

article info

key words

natural history museums, zoological collections, social upheavals, collection relocations, Ukraine.

correspondence to

Igor Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; 15 Bohdan Khmelnytsky Street, Kyiv, 01030 Ukraine; Email: zoozag@ukr.net
orcid: 0000-0002-0523-133X

article history

Submitted: 11.03.2025. Revised: 08.06.2025. Accepted: 30.06.2025

cite as

Zagorodniuk, I. 2025. Zoological collections during revolutions, reforms, and wars: Ukraine's experience in the 20th and 21st centuries. *GEO&BIO*, 27: 14–60. [Ukrainian, with English summary]

abstract

This paper provides a review of the most illustrative cases of losses sustained by natural history collections during extreme periods in the life of museums and society, particularly in times of war and revolution. It explores the principal risk factors threatening the existence and preservation of collections in their original condition and presents an analysis of losses arising from breaches of storage conditions or the relocation of collections. The particular vulnerability of small collections—most of which do not hold official museum status, such as researchers' working collections, laboratory comparative series, and thematic cabinets of educational institutions—is highlighted. In contrast, large collections with the status of natural history museums are comparatively well protected, owing to the presence of staff and clearly defined professional responsibilities, especially where personnel are actively involved in expanding collections and curating exhibitions. During periods of crises, including wars and revolutions, such collections benefit from a relatively high level of protection and care, enabled by a range of factors: formal responsibilities of staff (particularly administrators and curators), state oversight (through administrative decisions and resource allocation, particularly for collections recognised as national heritage), and the civic engagement of individual employees (especially among collectors and researchers). Examples are provided from three historical periods: the First World War and the Ukrainian Revolution (predominantly 1914–1921), the Second World War (predominantly 1941–1946), and the ongoing Russian intervention and war against Ukraine (since 2014). The most extensive losses have occurred during the third period, due to the aggressor's use of excessive military force, including the bombing of cities—and thus museums or nearby urban areas—resulting in the destruction of buildings, the displacement of staff, and the suspension of any form of custodianship over collections. In occupied territories, numerous instances of museum looting have been recorded, including the organised looting and forcible export of collections; however, such cases involving natural history collections have been relatively few. Based on the analysis of the documented cases, a set of measures is proposed to support the preservation of collections and their most valuable specimens.

Зоологічні колекції в періоди революцій, перебудов та воєн: досвід України протягом ХХ–ХХІ століть

Ігор Загороднюк

Резюме. Огляд найбільш показових фактів втрат, які зазнають природничі колекції в екстремальні періоди існування музеїв і життя суспільства, особливо в умовах війн та революцій. Розглянуто ключові фактори існування колекцій та їх збереження у первісному стані, а також проведено аналіз втрат при порушенні умов зберігання або при переміщеннях колекцій. Показано особливу вразливість до різних факторів ризику малих колекцій, що найчастіше не мають статусу музейних збірок (робочі колекції дослідників, порівняльні колекції лабораторій, тематичні кабінети навчальних установ тощо). Великі колекції, що мають статуси природничих музеїв, є більш захищеними через наявність штатів і визначення посадових обов'язків співробітників, особливо коли самі співробітники докладають зусилля до наповнення колекцій і формування експозицій. Такі колекції в кризові періоди існування музеїв, зокрема в умовах війн та революцій, мають відносно високий рівень захисту та опіки завдяки комплексу чинників — посадові обов'язки штату (зокрема керівництва і зберігачів фондів), державну опіку (через управлінські рішення та адмінресурси, надто для колекцій, що мають статус національного надбання), громадянську позицію окремих співробітників (надто з числа колекторів і дослідників). Наведено приклади критичних станів, статусів, переміщень і втрат колекцій у три періоди — Першої світової війни та Української революції (переважно 1914–1921), Другої світової війни (переважно 1941–1946) та сучасної російської інтервенції й війни РФ проти України (з 2014 р.). Особливо великий спектр втрат стався в зазначений третій період, що пов'язано з використанням агресорами надмірних військових впливів, включно з бомбуваннями міст, а отже й музеїв або близьких до музеїв ділянок міст, що веде до руйнувань будівель, вигнання співробітників і припинення будь-яких форм опіки над колекціями. В зонах окупації відмічені численні факти пограбувань музеїв, включно з організованим вивезенням колекцій, однак у випадку з природничими колекціями таких випадків зафіксовано небагато. На основі аналізу наведених фактів представлено перелік заходів, які можуть сприяти збереженню колекцій та окремих найбільш цінних зразків.

Ключові слова: природничі музеї, зоологічні колекції, соціальні катаклізми, міграції колекцій, Україна.

Адреса для зв'язку: Ігор Загороднюк; Національний науково-природничий музей НАН України; вул. Б. Хмельницького 15, Київ, 01054 Україна; Email: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Вступ

Історія зоологічних колекцій і музеїв в Україні, як і загалом природничих колекцій і музеїв по цілому світу, переповнена не тільки позитивними тенденціями, зростаннями обсягів, новими експозиціями, творчими групами колекторів, таксидермістів чи художників. Незмінною її частиною є й втрати, часом значні і майже завжди незворотні. Причинами таких втрат є і стихійні лиха, і недбалість, і пограбування, і переміщення з «гастрольною», дослідницькою чи рятівною метою. Все це реалії життя, від яких ніхто не застрахований, надто в неспокійних регіонах Східної Європи [Kryštufek *et al.* 2015], де продовжуються конвульсії віджилих соціальних систем минулого, і природничі колекції України пережили подібне не раз, хоча такий досвід недостатньо осмислений.

Автором зібрано величезний матеріал щодо «пригод» і втрат природничих, а надто зоологічних (і особливо теріологічних) колекцій в Україні, проте його опрацювання через значні обсяги може тривати довго, але поточна війна вимагає зробити паузу і описати найголовніші процеси, приклади і особливості, а також проаналізувати деякі заходи, що можуть сприяти збереженню зразків.

Загалом історія кожного природничого музею, а надто з аналізом його втрат, може бути предметом окремого великого дослідження, тому в одній статті умістити все різноманіття статусів та їх змін, обсягів колекцій і різних прикладів надбання чи втрат неможливо. Тому маємо зосередитися на найбільш примітних прикладах. Відповідно до авторського досвіду основну увагу тут приділено двом основним групам музеїв — столичним на прикладі Києва та регіональним на прикладі Луганська та інших наукових центрів сходу України, з увагою, відповідно до фаху автора, до теріологічних колекцій.

Здобутки цих двох «комплексів» докладно розглянуто автором раніше. Зокрема, стосовно Києва детально розглянуто історію колекцій Зоологічного музею Київського університету [Biliashivsky & Rozora 2004; Biliashivsky 2012] та Педагогічного музею [Zagorodniuk 2016] і теріологічних колекцій у природничих музеях Києва [Zagorodniuk 2022], зроблено огляд внесків визначних колекторів теріологічних колекцій київських музеїв [Zagorodniuk 2024a] та низку інших досліджень. Стосовно Луганщини та суміжних регіонів розглянуто історію формування природничих зібрань Луганського університету [Zagorodniuk 2009, 2011; Fomin 2014] та загалом природничих центрів Луганщини [Zagorodniuk 2013 a] і Донбасу, зокрема й Бахмуту [Zagorodniuk & Parkhomenko 2018]. Історія бахмутського музею як центральної природничої установи на сході у 1920–1930-х роках ставала предметом аналізу й раніше, зокрема й істориків [Pryn 2012, 2015].

Колекції зазнавали очевидних втрат або пошкоджень зразків, причиною чого незмінно були припинення, навіть короточасні, в роботі музеїв, а надто — тривалі або остаточні припинення їх діяльності, реорганізації установ з переміщенням (в кращому разі) музеалій, а нерідко і без цього, тобто з втратою безцінних зразків. За одним з останніх оглядів, орієнтованих переважно на колекції плазунів, «бомбардування, пожежі та землетруси під час Другої світової війни стали основними причинами втрат у 57 установах у 30 країнах» [Tyler *et al.* 2023]. Подібні трагедії трапляються постійно і по всьому світу [Boros 1957; Crumly 1984; Kumar 2010; Sant’Anna 2010]. Минула і поточна війни в Україні спровокували подібні втрати.

Тема цінності колекцій — особлива, яка вимагає окремого розгляду і яка не раз ставала об’єктом уваги [Waidacher 2005; Zagorodniuk 2024b]. Тут варто зауважити те, що зоологічні колекції неповторні по своїй природі — фауна змінюється, змінюються види, змінюються їхні ареали, зазнають значних змін і практики досліджень, включно з можливостями здобування матеріалу. Окрім того, музеї є місцем накопичення первинних і порівняльних даних про таксономічне різноманіття і біогеографію, і значна кількість безцінних матеріалів — це саме підсумок накопичення, у тому числі природно рідкісних видів, матеріали щодо яких неможливо здобути за першим запитом. Саме тому природничі (і передусім зоологічні) музеї стають центрами не тільки накопичення первинних матеріалів, але й центрами розвитку природничих знань, включно з вивченням різноманіття, біогеографії, мінливості, історичних змін фауни і окремих видів.

Природничі музеї і природничі колекції — ключове джерело даних для оцінки й аналізу змін біотичного різноманіття, як в ретроспективному аналізі, так і в прогнозуванні змін у світі, що змінюється [Zagorodniuk *et al.* 2014; Andreone *et al.* 2024]. Втрати або й часткові пошкодження таких колекцій, неминучі в умовах воєн, революцій, катаклізмів або реорганізацій та будь-яких станів, що провокують недбалість або відсутність опіки, ведуть до зникнення не тільки окремих зразків, а й самих можливостей для аналізу стану і змін біоти, які можуть бути оцінені через аналіз біологічних матеріалів.

Мета роботи — узагальнити розрізнені, проте найбільш показові факти про втрати зоологічних колекцій внаслідок різного роду соціальних негараздів — війн, революцій, перебудов, депресій, локдаунів — та проаналізувати фактори, що сприяють збереженню колекцій і музеїв в умовах таких збурень.

Вихідні положення

Вихідною установкою аналізу є твердження, що природничі музеї — це колекції (фонди та експозиції), що сформовані натурними об’єктами, тобто препарованим біологічним матеріалом, який може зазнавати і зазнає змін в процесі зберігання, а часом і в процесі дослідження. Запорукою його тривалого (в ідеалі безкінечного) зберігання є неперервний догляд з метою мінімізації або унеможливлення пошкоджень. А тому ключовою засадою є неперервність догляду і вчасність заходів, які мають здійснюватися з певною періодичністю (або взагалі здійснюватися). Будь-які катаклізми, які можуть порушити цю неперервність, ведуть до псування

колекцій і перетворення високо цінних або безцінних зразків на непотріб. І мова не лише про експозиційну цінність, але й про наукову.

Критичними загрозами і необхідними заходами на їх запобігання є:

- 1) вразливість колекції до діяльності шкодочинних комах, що ведуть до пошкодження зразків, які зберігаються в сухому вигляді (антренуси, шкіроїди, пухоїди, молі тощо) [Клумышун 2017; Evstafiev 2024]. Обробка колекцій, як у місцях складування (у фондових шафах), так і на експозиції — це циклічний процес, який робиться постійно, навіть якщо шкірки опрацьовували (надто колись раніше) миш'яком, нафталіном абощо, незалежно від системи герметизації шаф або вітрин; припинення таких обробок може призвести до проникнення шкідників¹;
- 2) суттєві коливання вологості та температури, які можуть виникати і в спокійні періоди (провітрювання або й просте відкривання дверей), при збоях в роботі систем забезпечення умов зберігання (невчасне або надмірне опалення, підтікання труб або дахів тощо), а надто при катаклізмах (руйнування дахів, вікон, дверей тощо). За ідеальних умов в колекціях ставлять системи клімат-контролю, вентиляції, контрольованого (з обмеженням проникнення комах або вологи) кондиціонування, в умовах катаклізмів ключовою є наявність запасних матеріалів та інструментів і персоналу;
- 3) вібрації або невиправдані (та й виправдані) переміщення зразків, що виникає як «в нормі» (напр., вібрації від метро під будівлею), так і в критичних умовах (вибухи), що веде до руйнування багатьох зразків. Критичним є й будь-які переміщення зразків, оскільки на кожній з процедур їх пакування, транспортування чи монтажу є ризики поломок та інших пошкоджень. Такі фактори мають бути мінімізовані, хоча цілком зрозуміло, що уникнути цього неможливо.

До цієї тріади варто додати ризики мародерства, вандалізму та крадіжок за відсутності догляду, надто в умовах економічних криз або військових дій, коли персонал музею не може захистити колекції. Так само «елементарна» економічна неспроможність забезпечити музей необхідними запобіжниками від дії кожного з цих трьох блоків породжує так само критичні стани. І головне — всі ці проблеми багатократно множуються в умовах війни або соціальних катаклізмів, проте є й тиха їх форма — коли розвивається стан безгосподарності й безвідповідальності, надто в умовах реконструкцій музеїв або реорганізацій установ. І вершиною всіх бід стають пожежі та затоплення, а також руйнування будівель внаслідок бомбувань, умисних мінувань та підпалів, що так характерно для стану війни і зон бойових дій. Все це пережито неодноразово українськими природничими музеями і переживається тепер, і інколи виглядає дивом, як окремі колекції чи зразки зберігаються стільки років.

Методичні зауваження

Засади

Єдиної методики подібних досліджень не існує, проте автор дотримувався певних засад збору та аналізу матеріалів. Загалом таких засад є п'ять.

Перша з них — аналіз й порівняння оглядів різного часу з відомостями про стан і обсяги колекцій по окремих групах тварин. Друга — це свідчення старших зберігачів фондів, у тому числі опубліковані у статтях або повідомлені спогадах учасників подій. Третя — спеціальні історичні розвідки про історію окремих зразків або частин колекцій, які базуються на аналізі

¹ Комахи-детритофаги — це екологічна група членистоногих, які живляться мертвою органікою (детритом), у т.ч. трупами тварин, завдяки чому відіграють важливу роль у розкладанні органічних речовин в екосистемах, сприяючи циркуляції поживних речовин. Проте задачі зоологічних музеїв — зберегти «безцінний детрит», а тому «сухі» зразки (шкірки, тушки, опудала, таксидермічні фігури) — це бажана здобич детритофагів, захист якої від них — одна з першочергових задач.

етикеткових даних і записах в журналах обліку. Четверта — повідомлення в мас-медіа, передусім щодо стану музеїв в часи останньої (поточної) війни, що ще не було описано й проаналізовано в науковій літературі. Нарешті, п'ята — живе спілкування з колегами-музейниками, зокрема й свідками та учасниками різних подій в житті музеїв, включно з рятуванням колекцій або забезпеченням музеїв від втрат.

Обсяг матеріалу

Тема статті загалом є безкінечною, і рятівним колом по суті є рішення не збирати всі можливі приклади, що би перетворило статтю на грубу монографію, а обмежитися тим досвідом, який вже набутий автором. Тут було два обмеження: 1) увага передусім до теріологічних колекцій (звісно, не тільки їх), 2) занурення в історію переважно музеїв Києва та Луганська. Цього вистачає для виявлення ключових явищ, закономірностей і проблем, проте важливими є й доповнення щодо інших колекцій, які за можливості згадані. Ці обмеження досвіду дозволили зосередитися не так на добірках фактів, як переліку типових ситуацій і заходів для їх запобігання та (або) подолання. Особливо важко оцінювати поточні ситуації, оскільки, по-перше, не все можна і варто оприлюднювати, по-друге, дуже не вистачає не-медійних (наукових) публікацій про поточні стани з музеями і колекціями, зокрема в умовах зон бойових дій і зон ураження ворогом, а тим паче стану колекцій в умовах прифронтових областей і в умовах окупації.

Скорочення

Загалом автор дотримується системи позначень музеїв, яка запропонована у виданні «Зоологічні колекції та музеї» [Zagorodniuk & Shydlovskyy 2023]. З акронімів, часто вживаних у цій праці, відзначу (за абеткою):

ВУАН — Всеукраїнська академія наук (у 1921–1936 рр.), ДПМ — Державний природознавчий музей НАН України, ЗМАН — зоологічний музей ВУАН (до 1934 як самостійна установа, згодом у складі Зообін, потім ІЗАН, врешті ННПМ), ЗМД — Зоологічний музей Львівського національного університету (НУ), ЗМКУ — Зоологічний музей Київського НУ, ЗМЛУ — Зоологічний музей Луганського НУ, ІЗАН — Інститут зоології АН УРСР (згодом НАНУ), КПІ — Київський політехнічний інститут, МПХУ — Музей природи Харківського НУ, ННПМ — Національний науково-природничий музей НАН України (ННПМ-р — колекція відділу палеонтології цього музею), НУБіП — Національний університет біоресурсів і природокористування, ОКМ — обласний краєзнавчий музей, УНТ — Українське наукове товариство (у 1907–1921 рр.)², УСГА — Українська сільськогосподарська академія (сучасний НУБіП).

Загальні поняття і тлумачення

Тут вживаються всі загальні поняття, прийняті в музейній справі [Shydlovskyy 2012; Klymyshyn 2017], проте також використовуються деякі спеціальні терміни, суть яких відображає задачі цього дослідження.

- Вивезення (релокація, евакуація) колекцій — свідоме переміщення співробітниками музеїв або волонтерами колекцій у безпечні місця для забезпечення умов їх збереження і забезпечення від захоплення зібрань ворогами (окупантами) або заволодіння їх мародерами. Сучасна історія засвідчує факти спрямованих дій російських окупантів на вивезення колекцій окремих музеїв (зокрема маріупольських, мелітопольських і херсонських). Всі акції з організованими переміщеннями колекцій проводяться з відповідними планами, пакуваннями, описами і здійснюються підготовленими фахівцями.

² Товариство припинило свою діяльність формально через економічну кризу, а по суті вимушено, через політичні мотиви, коли його об'єднали з «АН у Києві» з формуванням ВУАН [Onoprienko & Shcherban 2008].

• Міграції колекцій — переміщення колекцій або окремих їх частин, які виявляються згодом, в процесі історичних розвідок, здійснені свідомо, проте, як правило, стихійно, не централізовано, за участі окремих колег, з метою їх збереження. Найчастіше такі переміщення здійснюються стосовно окремих вибірковоїх серій, нерідко в умовах обмежених можливостей і за критеріями, визначеними самими організаторами таких переміщень. В частині випадків це пов'язано з особистими мотивами, задля рятування окремих найбільш цінних зразків від очікуваних втрат або для можливості продовження роботи з окремими частинами колекцій на нових місцях.

Прикладів вибірковоїх «релокацій» та «міграцій» є безліч, зокрема й в історіях переміщень робочих колекцій або великих колекцій, цілком переданих до установ, в часи перебудов, як от міграцій численних природничих колекцій з Харкова до Києва при перенесенні столиці і провідних установ або переїзду окремих фахівців (більше далі), та в часи 2СВ в Києві, як при евакуації установ при відступі військ у 1941 р., так і при виїздах колег, зокрема і при відступах окупантів, як це було з ентомологічними колекціями Лева Шелюжка або Сергія Парамонова, у 1943 р. Такі ж приклади були і при виїзді автора і моїх колег зі сходу в 2014 р., про що дещо вибірково повідомлено далі.

В усіх випадках це має місце, коли активна охорона колекцій (або оборона будівель) неможлива або може призвести до руйнувань місць зберігання і прямого знищення колекцій або окремих зразків. Саме тому на практиці мова звичайно та виключно йде про переміщення й міграції, що відбуваються відповідно до «Закону Червоної Королеви» — «тут потрібно постійно пересуватися як тільки ти можеш, щоб залишатися на тому самому місці» (Lewiс Carroll: «Through the looking glass»)³. Переміщення задля збереження — часто єдина можливість порятунку колекцій або принаймні їх частин.

Історії поза фокусом цієї праці

Тут докладно не розглядаються «поточні» катастрофи і втрати, що стаються поза воєнним часом, через недбалість, стихійні лиха, розформування установ або підрозділів, надто стосовно численних робочих колекцій. Особливо страждають від таких «перебудов» і лих малі колекції — робочі колекції дослідників, еталонні колекції лабораторій (напр. в СЕС, в заповідниках тощо), «роздаткові» матеріали спеціалізованих кабінетів в університетах (надто при змінах спеціальностей, злитті кафедр, потреб у вивільненні приміщень тощо). Саме так зникли і продовжують зникати безцінні зібрання [Merzlikin 2019; Zagorodniuk 2024 b], сума яких може бути більшою за колекції багатьох відомих музеїв.

Ще один суттєвий фактор «невійськових» втрат — безвідповідальність, безгосподарність і байдужість відповідальних і уповноважених. На жаль, такі приклади не прикрашають історію наших музеїв і можуть вести до конфліктів, зокрема й через їх оприлюднення, тому тут це не згадується, виправданням чого є «невоєнна» природа втрат», хоча це часом гірше війни. Автору відомі численні приклади невиправданого відбраковування матеріалів тільки на підставі власних уподобань кураторів, коли сотні зразків були знищені через ненайкращий їх стан, попри високі статуси (включно з типовими серіями).

Історії ці не нові: загальновідомо, що Карл Лінней у своїй власній колекції «типів» в міру старіння зразків і псування їх комахами, а також при отриманні кращих за станом зразків, міняв їх, через що типові матеріали переставали бути такими. Тепер таке неможливо, а виділення лектотипів чи неотипів — доволі нечаста процедура. Тому втрати колекцій — це незворотні події, які не можуть бути компенсовані новими зразками. Понад те, нові зразки — це цінність для експозицій, ніяк не для досліджень таксономії, морфології чи змін фауни і змін популяцій у часі.

³ Це було гаслом в авторському огляді понять, пов'язаних з міграціями тварин, вміщеному в книзі «Міграційний статус кажанів в Україні» (2001, URL).

У доповнення до визначених вище факторів втрат колекцій важливо вказати на «тихі» й непомітні (в короткому часі) процеси руйнації зразків — через вицвітання пігментів, накопичення пилу та іншого бруду, розкладання м'яких тварин у фіксаторах, поступове «виїдання» органіки мікроскопічними організмами (бактерії, гриби), псування або й розкладання етикеток тощо. Цей комплекс негативних факторів діє поза війнами, революціями й реорганізаціями, проте він кратно посилюється в умовах катаклізмів, коли можливості догляду за колекціями обмежені.

Історії часів Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.

З історії колекцій КПІ. При Київській політехніці діяв доволі потужний біологічний «блок» з низкою спеціалізованих природничих кабінетів, зокрема й зоологічним музеєм (рис. 1). Його фундатором був М. Вагнер, а серед відомих дослідників, які передавали до музею зразки, були О. Лебедев, Ф. Добржанський, С. Оболенський та ін. [Zagorodniuk 2021 a]. Згодом, при відділенні природничиків, зокрема й кафедри зоології КПІ, в окрему установу — Київський сільськогосподарський інститут — музей продовжив свою діяльність в новому форматі [Shevchenko *et al.* 2015].

У нарисі «Історія розвитку музейної справи, її стан та перспективи у НУБіП України» (URL, 27 грудня 2015 р.) О. Мельник зазначає: «Експонати колекції за період 1919–1921 рр., коли не можна було дістати ні нафталіну, ні сірчаного вуглецю, значно попсувались. Попсувалась і друга частина музею, особливо формалінові та спиртові препарати: перші — від морозу

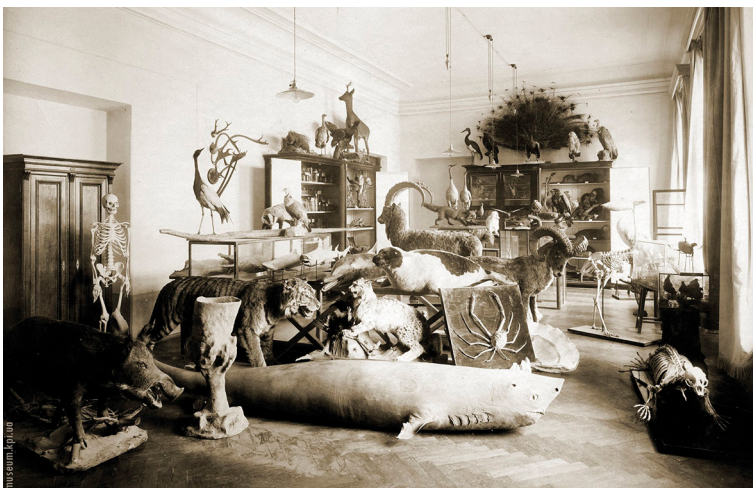

Рис. 1. Світлини з інтер'єрами Зоологічної лабораторії та Зоологічного кабінету КПІ 1902 року (фото з сайту КПІ у редакції, представлений у статті автора 2021 р. [Zagorodniuk 2021 a]). Всі ці прилади, таблиці, меблі і зразки не збереглися. Це лише видима частина колекції, оскільки відомо про численні ентомологічні зібрання співробітників кафедри зоології КПІ.

Fig. 1. Photographs of the interiors of the Zoological Laboratory and Zoological Cabinet of the KPI in 1902 (photos from the KPI website, as presented in the author's article in 2021 [Zagorodniuk 2021 a]). None of these instruments, tables, furniture, or specimens have been preserved. This is only the visible part of the collection, as there are numerous entomological collections known to have been made by employees of the KPI Department of Zoology.

зимою, другі — від висихання, коли повідставали кришки. За цього скрутного для музею часу не обходилося і без крадіжок: зникло багато обладнання, особливо ж різноманітного посуду, мисливська рушниця, та багато іншого». Фактично подібне траплялося надалі не раз, але це була одна з перших історій, пов'язана по суті з першим статусним зоологічним музеєм Києва. Спроби виявити спільні зразки з фото тогочасного (1902 р.) музею КПП і сучасних музеїв Києва показали наявність лише одного зразка в ННПМ (сипа), який найімовірніше зберігся⁴.

Орнітологічне товариство імені Кесслера та УНТ. Значних міграцій, проте не втрат (хоча втрати напевно й були), зазнали колекції Орнітологічного товариства імені Кесслера (ОТК), яке було засновано В. Артоболовським 1908 р. і діяло в рамках УНТ. Товариство мало багаті колекції і в них були далеко не тільки птахи. Як документацію таких переміщень важливо згадати коментар М. Шарлеманя до статті В. Герхнера, «Колекцію з 450 пташиних шкурок із Литиницини В. Ю. Герхнер сповна передав до Музею Орнітологічного Товариства. Року 1926-го ця колекція разом з іншими матеріалами ввійшла до Зоологічного Музею Української Академії Наук» [Charlemagne 1928: 329]. Значну кількість прикладів з передачею давніх і цінних колекцій до музею з робочих чи приватних зібрань наводить В. Караваєв, тодішній (і перший) консерватор Зоологічного музею ВУАН [Karavaev 1926].

В огляді історії теріологічних колекцій Києва [Zagorodniuk 2022] з посиланням на ту саму працю М. Шарлеманя [1928] згадано історію однієї з експозицій ОТК, що виставлялася 1913 р. у Києві в рамках гучної «Всеросійської сільськогосподарської і промислової виставки», а 1914 р. — на київській виставці «Охорона природи». Серед описаних унікальностей (зокрема й зразка хохулі) згадується виставлена на цій експозиції й приватна колекція пані Наталії Яшвіль (1861–1939)⁵. Проте слідом повідомлено: «Ця фігура [хохулі] разом з багатьма іншими загинула 1915/16 р., коли приміщення музею орнітологічного т-ва, куди потрапила і кол[екція] Яшвіль, опосів військовий лазарет» [Charlemagne 1930: 170]. Потреби військових були в пріоритеті.

Колекції шляхти й меценатів. Чимало шляхти полишали свої колекції, виїжджаючи за кордон або передаючи їх до державних установ чи заповідаючи колекції майбутнім поколінням. Такими були колекції Олександра Браунера [Bezlutcka 2021], Бенедикта Дибовського [Shydlovskyy 2003], Володимира Дідушицького [Chornobai 2000; Karolczak 2015], Юзефа (Йосипа) Потоцького [URL 2019], Станіслава Потоцького [Shydlovskyy 2012], Станіслава Петруського [Zagorodniuk & Kharchuk 2022] та інших відомих натуралістів, мандрівників, мисливців, як правило, з вельможних верств, магнатів, шляхти. Далеко не всі їхні колекції збереглися, але частина їх, як відомо, була покладена в основу сучасних музеїв, зокрема львівських ДПМ та ЗМД, харківського МПХУ [Shydlovskyy 2012 та ін.]. Одним із найменш відомих в частині історії колекцій є київський осередок [Zagorodniuk 2022], і можна лише припускати, що частина великорозмірних експонатів могла бути отримана з приватних збірок мисливських трофеїв Потоцьких, Городецького та ін., проте значна частина таких колекцій була втрачена. Окрім природничих, зазнали втрат і художні колекції Києва, що описано Ф. Ерстом в довіднику «Художні скарби Києва, що постраждали у 1918 р.» [Ernst 1918].

Трофеї Владислава Городецького. На сьогодні не залишилося (не знайдено) колекцій цього відомого київського мецената, знаного мандрівника і мисливця. Відомо, що ним було зібрано численні зразки мисливських тварин, доля яких після його виїзду з Києва до Польщі

⁴ Порівнювати окремі об'єкти з наявними у сучасних музеях безперспективно ще й тому, що музеї КНУ та НУБіП у «довоєнній версії» не збереглися — обидва згоріли під час лихоліть 1942–1943 років, а повноцінні світліни з їхніми експозиціями не збереглися.

⁵ Примітно, що під час Першої світової війни Наталія Яшвіль проявила себе милосердною людиною, очоливши великий госпіталь. У спогадах її приятеля Олександра Яворського (екскурсовод Київського ботсаду) зазначено, що «у княгині Яшвіль багато землі і прибуткове господарство різного профілю, і що вона має в Києві свої госпіталі і годує в них безліч поранених воїнів» (URL). Тобто, колекція княгині Яшвіль могла бути втрачена через зміну власних пріоритетів її господині.

(1920) невідома. Можливо, частина великорозмірних звірів у сучасній колекції ННПМ походить з тих зібрань (зокрема, опудала, скелети й роги копитних). У 1914 р. вийшла друком книга «В джунглях Африки» [перевидання: Gorodetsky 2012], з якої слідує, що Городецький не раз проводив трофейні полювання, і понад те, був автором не тільки скульптур (що відомо багатьом), але й ілюстрацій до своїх книжок, які з зоологічною точністю зображували об'єкти його уваги (рис. 2). Найімовірніше, з зібраннями В. Городецького сталися ті самі втрати, що й з трофеями Потоцьких.

Щодо колекцій В. Городецького відомо, що при створенні Київського відділення Товариства правильного полювання (ТПП)⁶, що сталося 1888 р., він відіграв ключову роль у наповненні музею: у 1899–1912 рр. він особисто проводив експедиції в степах Півдня України, Закавказзі, Закаспі, в Туркестані, на Алтаї, в Семиріччі, Західному Сибіру, Персії, Афганістані й багатьох частинах Африки [Malakov 1999; Fedorova 2010], звідки привіз і подарував музею ТПП чимало трофеїв. Відомо про передачу ним 179 екзотичних птахів та 25 звірів, серед них — рідкісна чорна вивірка, мандаринка, барс, дикобраз, перегузня, а також голови носорога й антилопи [Melnitsky & Lange 1913]. Загалом він передав до музею понад 272 опудала птахів та 73 опудала звірів (з яких 179 птахів і 25 звірів — його мисливські трофеї), і серед них були опудала кабана, ведмедя, рисі, їжатця, носорога, зебри, гієни, пеліканів, фламінго тощо [ibid.]. Це була значна частина колекції, понад 50 % її обсягу. У 1918 р. в будівлі на Хрещатику 25 сталася пожежа внаслідок артобстрілів міста і значна частина експонатів згоріла. Після пожежі, згідно з даними з «Енциклопедії історії України», частину матеріалів було передано Російському географічному

Рис. 2. Книжки з описами колекційних цінностей, найімовірніше втрачених: (а) палітурка книги В. Городецького (1914) «У джунглях Африки. Щоденник мисливця» (перевидання українською: [Gorodetsky 2012]), книга була оздоблена власними малюнками, з яких тут (b) показано голови двох антилоп — дікдіка (*Madoqua* sp.) та куду (*Tragelaphus strepsiceros*) (b–c), які напевно були серед його трофеїв (колекцій). В київських зоологічних музеях цих видів немає і, отже, колекції, найімовірніше, не збереглися.

Fig. 2. Books describing collectibles that are most likely lost: (a) the cover of V. Gorodetsky's book (1914) 'In the Jungles of Africa. A Hunter's Diary' (reprinted in Ukrainian: [Gorodetsky 2012]), the book was illustrated with his own drawings, of which the heads of two antelopes are shown here, dik-dik (*Madoqua* sp.) and kudu (*Tragelaphus strepsiceros*) (b–c), which were certainly among his trophies (collections). These species are not found in Kyiv's zoological museums, and therefore V. Gorodetsky's collections have most likely not been preserved.

⁶ Повна назва — музей Київського відділу Імператорського товариства розмноження мисливських і промислових тварин та правильного полювання; адреса — вул. Хрещатик 25.

товариству в Санкт-Петербурзі [Fedorova 2010]. Можливо, якісь рештки колекції було передано й до ЗМКУ, але документальних підтверджень цьому наразі не виявлено і у кожному разі довоєнні колекції ЗМКУ було втрачено в пожежі 1943 р.

Колекція метеликів Лева Шелюжка пережила низку пригод і переселень. Детальну їх історію наведено в «Денних метеликах України» 2005 року. Стосовно подій часів Першої світової Ю. Некрутенко та В. Чиколовець зазначають:

«Року 1915, у зв'язку з наближенням до Києва театру воєнних дій першої світової війни, Шелюжка вирішив евакуювати свою колекцію до Ростова-на-Дону. Цікаві подробиці про перевезення колекції знаходимо в листі Шелюжка до Ксенжопольського (16 лютого 1916 р.): «Для колекції було замовлено 2 вагони (вартість їх до Ростова н/Д. 400 руб. за обидва), шафи вантажилися дуже обережно на ресорні майданчики і перевозилися на вокзал, де також обережно переносилися у вагон. У Ростові точно так само і під моїм особистим наглядом відбувалося розвантаження. ...». ... колекція повернулася до Києва 1916 року. ... 1919 року Шелюжка взяли на посаду наукового співробітника в Зоологічному музеї (кабінеті) Української академії наук. ... На початку 1930 року Шелюжка звертається до Зоологічного музею ВУАН із доповідною запискою ...: «... робота моя без державної підтримки не може дати належної ефективності, так само як і колекція моя не може одержати бажаної широти подальшого розвитку. ... пропоную принести усю мою колекцію в дар Зоологічному музеєві ВУАН з тим, що мені буде забезпечена спроможність роботи з колекцією ... протягом решти мого життя». Ці умови виявилися неприйнятними для музею, ..., і передача не відбулася.» [Nekrutenko & Tshikolovets 2005: 198–199]. Колекція залишилася приватною.

Колекція Лева Шелюжка у період Першої світової 1914–1918 та Української революції 1917–1921 рр. не зазнала втрат, на відміну від тих зоологічних колекцій, що залишалися в Києві. Нещодавно історія колекції в часи революції проявилася завдяки спогадам А. Бевзо, за заповітом М. Шарлеманя — його «душеприказчиком і спадкоємцем майна». В записі Бевзо від 28.01.1970 «До історії Української академії наук», вміщеному в матеріалах з біографії М. Шарлеманя [Ulyanovsky 2015: 688–689] знаходимо таке:

«У перші роки існування Української Академії наук її відвідували представники тодішньої влади. Запам'ятався візит до Академії [Симона] Петлюри. Ми в цей час переносили колекцію Шелюжка з четвертого поверху будівлі президії Академії по Володимирській вулиці, будинок № 54, в приміщення колишньої Першої гімназії по Бібіковському бульвару № 14» [= Бульвар Шевченка — І.З.] (переклад автора; ймовірно, мова про травень 1920 р.).

Це примітна подія, оскільки явно пов'язана зі створенням Зоологічного кабінету УАН, що розміщувався саме за вказаною адресою [Karavaev 1926].

Педагогічний музей в Києві та музеї ВУАН. Педагогічний музей з часу відкриття у 1912 р. був головним центром підготовки вчителів вищої кваліфікації і знаходився під опікою Університету св. Володимира (нині КНУ). В ньому ж концентрувалися й природничі колекції, історія накопичення і передач колекцій описана автором [Zagorodniuk 2016], проте історія ця, посилена війною 1914 р., протривала лише п'ять років, з 1912 до 1917. Наступне перетворення будівлі Педмузею у центр революційних подій, в якому розміщувалися сотні (а навколо й тисячі) військових і в якому, ліквідувавши музей як установу, засідали Українська Центральна Рада (1917–1918) та Директорія УНР (1918–1919). Відповідно, накопичені в ньому колекції мали бути занедбані й викинуті. Проте влітку 1919 р. Наркомос УРСР прийняв постанову про створення «Палацу освіти» (який так і не створили) та відповідної комісії у складі трьох знаних природничиків — геолога П. Тутковського, зоолога В. Артоболевського та ботаніка О. Фоміна [Trygubenko 2000].

Документів щодо колекцій не відомо, проте зрозуміло, що ці колекції були передані до відповідних кабінетів УАН, і деякі з цих зібрань збереглися в ННПМ дотепер [Zagorodniuk 2016]. Аналізуючи історію формування орнітологічних колекцій ННПМ, колеги згадують записи у

першому журналі надходжень до ЗМАН (нині ННПМ), зокрема й записи про зразки з Педагогічного музею [Tajkova & Klochko 2019], на той час відомого як «Пролетарський»⁷: «У 1921 році передано 921 колекційну шкірку, що зберігалася у Пролетарському музеї» (с. 99).

Місцем переховування колекції могли бути різні установи, зокрема Музей Українського наукового товариства на Великій Підвальній або Зоологічний та Ботанічний кабінети новоствореної УАН, розташовані через дорогу від Педагогічного музею на Короленка, 54, а з літа 1921 р. — поруч, на бульварі Шевченка 14 [Karavaev 1926] (про переміщення зоологічних колекцій з Короленка 54 на Шевченка 14 див. далі). Завдяки цим старанням науковців, колекції не тільки було збережено, але й покладено в основу новостворених кабінетів (музеїв), зокрема й зоологічного, в якому активна робота почалася саме з червня 1921 р., коли музей отримав статус установи в структурі створеної тоді ж ВУАН [Zagorodniuk & Ocheretna 2019].

Загалом втрат колекцій в буремні часи Української революції 1917–1921 рр. було чимало, проте переважно це не задокументовані події, про які можна судити лише за порівняннями описів колекцій. І такі порівняння (напр. зоологічні колекції Педагогічного музею [Zagorodniuk 2016] та перші зоологічні колекції Зоологічного музею ВУАН [Karavaev 1926]) свідчать про те, що значні обсяги колекцій зникли безслідно. Проте були й «щасливі долі» окремих зібрань, серед них і колекції Й. Гохгута.

Так, з огляду історії колекції київського Педагогічного музею відомо, що до цього музею потрапили колекції Миколи Черкунова, а це ~4 тис. одиниць. Відомо, що ці колекції вимушено перевозили у 1910 р. на Ярославів Вал, а 1911 р. — у добудовану будівлю цього музею на Володимирській 57, проте у 1914 р. зібрання були евакуйовані до Курська [Zagorodniuk 2016: 127]. З ім'ям цього колекціонера пов'язане збереження ентомологічних колекцій Й. Гохгута (нині в ННПМ); його учні описують як колекціонера, що мав особливий пієтет до тропічних метеликів, колібри й мушель [Paustovsky 1982]. Про незадокументовану появу колібри ще буде мова далі, а тут варто згадати про безцінні ентомологічні колекції Йоганна Гохгута. Їх дослідження з аналізом самої історії колекцій тільки-но починаються, зокрема щодо окремих груп жуків — як складу фауни [Ocheretna 2019], так і типових серій [Glotov *et al.* 2022].

Музеї в роки трансформацій

Це відносно тихий період, проте часи сталінізму породили значні зміни у житті академій, вишів, установ і мільйонів людей, серед них і тих, хто опікувався колекціями. Все це вело до занепаду. Розглянемо найбільш показові й примітні історії.

Колекції репресованих і переслідуваних колег. Прикладом помітних і болісних втрат (і можливих втрат) є численні колекції Всеволода Великанова (~1898–1938) і менш обсяжні, проте не менш важливі колекції Бориса Волянського (1901–1937), репресованих комуністами за надуманими політичними мотивами: якщо ці колекції і зберігали, то на етикетках міняли авторства або просто знищували первинні етикетки з іменами, і навіть в публікаціях зі згадками колекційних зразків інших їхні імена не наводили або в кращому разі наводили тільки ініціали [Zagorodniuk 2013 b, 2015].

Значних збитків усталеним ритмам наукового життя й існування колекцій додали різного роду реорганізації та переїзди установ. Маю зауважити, що численні зразки, зібрані цими колегами і виявлені автором в ННПМ, зокрема й завдяки специфічним позначками, підписам абощо, і в даному випадку (у випадку колекцій ЗМАН > ННПМ) точно можна говорити, що у них були покровителі, і таким напевно була Євдокія Решетник, яка опікувалася київськими колекціями і пам'яттю про багатьох репресованих колег від самого початку своєї роботи в ЗМАН, з 1.05.1936 [Korobchenko 2016].

⁷ До відома (wiki): «У будівлі містилися різні адміністративні установи (1919–1925), Пролетарський музей (з 1921 р.), Музей революції й історії партії (1925–1938), [і т.д.] ...».

Тікали від переслідувань у ті самі 1930-ті роки й інші колеги, зокрема харківські дослідники Микола Дюков та Віктор Дребенців, що покинули свої колекції (частково збережені в ННПМ) і знайшли собі спокій в далеких краях, перший в Дагестані, другий на Мурмані, проте зберегли свої колекторські і дослідницькі заняття [Zagorodniuk & Ulyura 2023]. Така ж непроста доля спіткала й Бориса Вальха, одного з найпотужніших колекціонерів птахів і ссавців, який, тікаючи подалі від біди і осівши врешті на малярійній станції в Туркменістані, «дорогою» встиг роздати свої багаті колекції, зокрема й понад 10 тис. птахів у зоомузеї Азербайджанської АН (Баку) [Zagorodniuk & Parkhomenko 2018]. І таких прикладів безліч. Кожний зразок — це неповторний матеріал, знайдений, зібраний, визначений, етикетований, часто й описаний, і його втрату нічим не можна компенсувати.

Колекції університетів в часи реорганізацій. Назву лише три показові історії. Перша — закриття у 1921 р. (і до 1934 р.) Київського університету (до революції як УсВ — Університет святого Володимира), при якому напевно мала місце роздача матеріалів по інших установах, як навчальних (зокрема, КІНО), так і академічних (зокрема, ЗМАН). В ННПМ виявлено деякі з давніх зразків [Zagorodniuk 2022], проте напевно це малі відсотки від втрачено тоді (і остаточно втраченого у 1943 р., про що далі). Колекції УсВ були дуже багатими, зоотомічний і зоологічний кабінети налічували сотні зразків [Paulson 1884], їх збирали такі відомі люди, як Олександр Міддендорф, Карл Кесслер та ін., дивом збережені у фондах ННПМ зразки названих колег показано на рис. 3.

Друга історія — відокремлення сільгоспфакультетів від КПП (зі згаданим вище зоологічним музеєм КПП) у самостійні установи, що потребувало переміщень колекцій, що мало місце у 1923 р. Такі переміщення напевно супроводжувалися втратами, а часом і зміною співробітників, що опікувалися тими колекціями. Пошук за зображеннями зразків, які були в музеї КПП, в сучасних інших зібраннях Києва дозволив припустити наявність тільки одного зразка — опудала сипа в ННПМ [Zagorodniuk 2021 a]. Сучасна зоологічна колекція НУБіП була створена наново [Shevchenko *et al.* 2015], хоча в ній і є давні зразки, проте їх походження (міграції) невідоме [Shevchenko & Zagorodniuk 2025].

Третя історія — переміщення колекцій з Сумщини (Глухів?) до Луганська, ймовірно близько 1934 р., коли в Луганську з'явилися унікальні під скляними ковпаками зразки різних тварин. Саме з них, а не з роздаткового матеріалу для студентів, і почався розвиток Зоологічного музею ЛНУ⁸, творцем якого був Іван Сахно, який якраз і прибув із Сумщини [Zagorodniuk 2011]. Зразки ці згодом були втрачені і в Луганську. Автор не раз від старожилів чув прямі спогади і перекази про те, що вони були дуже красиві, вміло зроблені, але не залишилося навіть їхніх зображень.

Колекції Звірозомба-Зубовського. Однією з примітних (але не розшифрованих) міграцій стали міграції колекції, зібрані цим дослідником в часи його роботи на Вороніжчині й Ростовщині. Як зазначає Іван Підоплічко у меморіальній статті [Pidoplichko 1967], в той період своєї діяльності Євген Васильович нарівні зі задачами боротьби зі шкідниками (про що були й численні публікації, як от: [Zverezomb-Zubovsky 1918]), вивчав фауну і збирав колекції. Одним з підсумків такої роботи стала праця «До пізнання фауни ссавців Донської області» [Zverezomb-Zubovsky 1923] та чимала колекція ссавців. За І. Підоплічкою (loc. cit.), «Збережена частина колекцій була передана Є. В. Зоологічному музею Академії наук УРСР, у фондівих колекціях якого вона зберігається досі, а також іншим науковим установам.». Автор ідентифікує цю колекцію за географічним критерієм і особливим типом сегментованих коробок, в кожній з яких є десятки черепів того чи іншого виду, хоча етикеткових даних переважно немає, а тим паче позначок авторства [Zagorodniuk 2022]. Переїзд колекцій міг статися в червні 1932 р., коли науковця запросили завідувати Київською станцією захисту рослин (СТАЗР), де він досяг визначних успіхів.

⁸ Луганський національний університет (ЛНУ) в той час мав назву ДІНО (Донецький інститут народної освіти), слідом його реорганізовано у «Ворошиловградський педагогічний інститут».

Рис. 3. Дуже давні (ймовірно, найдавніші) зразки в колекціях сучасних київських музеїв — уламки колишніх великих зоологічних зібрань: (а) череп викопного вівцебика (*Ovibos moschatus*) з Олевського району Житомирщини, зібраний, найімовірніше, у 1900-х роках, що має етикетку Геологічного кабінету УсВ (Київ), а нині зберігається у фондах відділу палеонтології ННПМ; (b) скелет лемінга обського (*Lemmus sibiricus*), зібраний О. Міддендорфом 1843 р. і напевно зберігався колись в Зоологічному кабінеті УсВ, а нині — у фондах відділу палеонтології ННПМ (новий номер зразка R5-2682); (c) етикетка на опудалі тхора з Самарської губ. (напевно *Mustela eversmanni*), ймовірно з виробів Ф. Шилінгера близько 1900-х років, в колекції МЛПЗ (Київ), (d) череп сліпака (*Spalax zemni*) з етикеткою Віленського зоотомічного музею у колекції відділу палеонтології ННПМ (Київ). У давніх журналах обліку колекцій ННПМ (запис близько 1937 р.) для № 637 вказано «Польща 1834; з кол. КДУ» [за: Zagorodniuk 2022]. Фото А. Вайбер (а), З. Баркасі (b), автора (c–d).

Fig. 3. Very ancient (probably the oldest) specimens in the collections of modern Kyiv museums—fragments of former large zoological collections: (a) skull of a fossil musk ox (*Ovibos moschatus*) from Olevsk Raion of Zhytomyr Oblast, most likely collected in the 1900s, labelled by the Geological Cabinet of the UsV (Kyiv), and now stored in the collections of the Department of Palaeontology at the NMNH; (b) the skeleton of a Siberian lemming (*Lemmus sibiricus*), collected by O. Middendorf in 1843 and probably once stored in the Zoological Cabinet of the UsV, and now in the collections of the Department of Palaeontology at the NMNH (new specimen number R5-2682); (c) a label on a stuffed polecat from the Samara province (most likely *Mustela eversmanni*), probably from the works of F. Schillinger around the 1900s, in the collection of the MFBM (Kyiv), (d) skull of a mole rat (*Spalax zemni*) with a label from the Vilnius Zoological Museum in the collection of the Department of Palaeontology at the NMNH (Kyiv). In old NMNH collection records (entry dated around 1937), No. 637 is listed as ‘Poland 1834; from the KSU collection’ [according to: Zagorodniuk 2022]. Photos by A. Veiber (a), Z. Barkaszi (b), and the author (c–d).

Історія з харківськими джмелями. При підготовці «Дня Зоологічного Музею» в Луганському університеті навесні 2013 р. зберігач фондів С. Філіпенко показав автору дивну коробку невідомого походження, зі джмелями *Bombus lapidarius*, густо пересипаними дустом. Аналіз етикеток і подальше спілкування з колегами показали, що це одна з багатьох невідомих нам серій комах (коробка ясно «серійна»), отримана на опрацювання або схована від знищення (рис. 4).

Всі зразки зібрано в околі Харкова у 1928–1929 рр. (Лозовеньки, Помірки, Сокольники, Комарівка тощо) колекторами Дм. Зайцевим та А. Беліковою, які були в ті роки аспірантами проф. Тарнані (уточн. В. Грамми)⁹. Всі вони працювали в Харківському с.-г. інституті, у 1931 р.

⁹ Зайцев у 1942 р. виїхав до Бразилії, де продовжив займатися комахами (В. Грамма, особ. повід.).

Рис. 4. Приклад загубленої колекції, найімовірніше з Харківського сільгоспінституту, зі зборами джмелів з околиць Харкова у 1928–1929 рр. Колекція дивним чином опинилася в Луганську (найімовірніше у 1934 р. разом з І. Сахном або його колегами), надалі була в різних «підсобках» та шафах з неприлаштованими матеріалами в Зоомузеї Луганського університету. Фото автора, 20.03.2013.

Fig. 4. An example of a lost collection, most likely from the Kharkiv Agricultural Institute, with a collection of bumblebees from the outskirts of Kharkiv in 1928–1929. The collection somehow appeared in Luhansk (most likely in 1934, together with I. Sakhno or his colleagues) and was subsequently stored in various 'storage rooms' and cabinets with unsorted materials at the Zoological Museum of Luhansk University. Photo by the author, 20 March 2013.

Тарнані помер (окремі його колекційні зразки також опинилися в ННПМ). Цінність такої колекції, навіть з огляду на те, що це лише її частина, — очевидна, зокрема й у зв'язку з давністю вибірки та повноцінними етикетками. Напевно, така колекція несе й історичну цінність. Від тривалого недогляду, посиленого переміщеннями колекції до Луганська та зміною принаймні двох адрес в Луганську, її «врятував» рясний шар дусту і те, що знажки добре закріплені на голках.

Поява цієї колекції джмелів у Луганську залишається загадкою (можливо, таких короб було декілька). Можна лише припустити, що це було пов'язано з приїздом до Луганська у 1934 р. Івана Сахна, який тікав від можливих переслідувань після арешту його керівника В. Станчинського (аспірантура у 1932–1934 рр.) і переслідування учасників всього екологічного напрямку досліджень (через справи Степового інституту). Варто зауважити, що дружина Сахна — Людмила Титаренко, з якою він побрався невдовзі після приїзду до Луганська (рік невідомий), — була незмінно ентомологом, і, понад те, у І. Сахна було декілька аспіранток-ентомологів [Zagorodniuk 2011]. У 1934 р. були великі переміщення харківських наукових осередків і, відповідно, й колекцій не лише у зв'язку з розквітом «лисенківщини», але й у зв'язку з переїздом столиці до Києва. Відомі перекази про те, що якісь колекції прибули в той час із Харківщини чи то Сумщини [ibid.], проте автору не відома жодна «луганська» праця про джмелів, хоч питання історії зоологічних досліджень й було розглянуто докладно [Zagorodniuk 2013 a].

Луганські картини-діорами. Аналогічною загадкою виявилася і колекція з понад 50 птахів та картин-діорам (таких автор бачив не менше трьох), що потрапили до Зоологічного музею ЛНУ 2007 р. начебто від вдови Георгія Нікіфорова, що у довоєнні роки (близько 1925–1935) був директором Красноградського краєзнавчого музею. Примітно, що всі ці «опудала та інші експонати етикетовані 1928 р.» [Evtushenko 2014: 111]. Можна несміливо припустити, що насправді мова могла йти про окремі частини колекції Бориса Вальха або й про зібрання Іллі Барабаша-Нікіфорова, який в ті роки підписувався саме як «Нікіфоров» (відомо,

що від Д. Яворницького він мав посвідку «Дано це товаришу Нікіфорову Іллі Іллічу про те, що з 1918 по 1922 рік дійсно перебував на службі в Катеринославському обласному музеї....», видану 18.02.1924 [Aksenenko & Garonov 2019]).

Міграція харківських колекцій до Києва 1934–1936 рр. Згадані події з перенесенням столиці і переміщенням колекцій значною мірою були пов'язані з бажанням фахівців зберегти для своєї подальшої роботи матеріали. Таку історію нещодавно розплутано автором при вивченні давніх зразків ссавців в колекції ННПМ, які напевно мали харківське походження [Zagorodniuk 2023]. Аналіз таких матеріалів, особливостей пулу їхніх колекторів, часу й географії цих зборів, а також історії окремих колег та інституцій (зокрема й завдяки первинним етикеткам) показав, що у період 1934–1936 років відбулася значна «міграція» колекцій, зокрема й теріологічних, і до академічного Зоологічного музею в Києві (тоді вже у складі Зообіну) прибуло понад 1000 зразків від 30 колекторів з крайніми датами 1912–1936 (окремі зразки датовані 1937–1939 рр.).

Найбільшими за обсягами прибулих матеріалів виявилися серії зразків, зібрані такими дослідниками, як Василь Переверзів (473), Сергій Вальх (231), Микола Калабухов (119) [ibid.]. Серед невідомих на час дослідження колекторів були Микола Дюков, який переїхав у 1924 р. з Харкова до Дагестану, але врешті потрапив до радянського концтабору і безслідно зник у 1937 р., та Віктор Дребенців, який 1932 р. також втік від комуністів, але на Мурман, де став засновником і керівником обласного краєзнавчого музею (про їхні колекції в ННПМ див. огляд: [Zagorodniuk & Ulyura 2023]). Мотивом перевезення колекцій могла бути особиста зацікавленість О. Мигуліна у матеріалах для підготовки дисертації та монографії «Звірі УРСР». Врешті, матеріал він передав до київського Зообіну, проте добро на дисертацію не отримав, але видав монографію, в якій дуже широко використовуються дані щодо колекцій [Mygulyn 1938], а дисертацію захистив лише згодом, у 1940 р. при Київському університеті [Markovska & Zagorodniuk 2022]. Можливо, частину колекцій він передав до УСГА (сучасний НУБіП), де він посів посаду завідувача кафедрою зоології [ibid.], а вже потім вони «мігрували» до ІЗАН.

Передачі колекцій з установ до установ. Одним із примітних здобутків ЗМАН (нині ННПМ) стали планові міграції колекцій. Це відбувалося в період, коли ключовим зберігачем фондів стала Є. Решетник. Численні приклади цього збереглися в журналі наказів тогочасного Зообіну, якому з 1934 р. було підпорядковано ЗМАН. Зокрема, там є накази на відрядження для переведення колекцій з Надморських заповідників (нині це Чорноморський біосферний заповідник НАН України, де напевно були і звідки напевно привезені колекції Вс. Великанова,

Наказ № 9 27. I. 1937
Командувати лаборанта Б. В. Попова до м. Херсо-
ну для збору та зберігання історичних магі-
стралів. Термін командировки з 29. I по 2. II. 1937р.
Лист. директора по наук. засоби: Решетник

Рис. 5. Приклади наказів по Зообін на відрядження співробітників Зоологічного музею до інших міст й установ для отримання (передачі або викупу) колекцій: вгорі — наказ на відрядження Бориса Попова до Херсону (27.01.1937), внизу — наказ на відрядження Євдокії Решетник до Полтави і Харкова (23.03.1937).

Наказ № 26 23. III. 37
Командувати мол. науч. ст. Решетник Є. Р.
до Полтави та Харкова для огляду колекцій Забри-
манки і Переверзів, що їх там бачене збирати
до своїх зразковий магістралів.
Термін командировки з 25 по 30 березня 1937р.
Лист. директора по наук. засоби: Решетник

Fig. 5. Examples of orders issued in Zoobin sending Zoological Museum employees for business trips to other cities and institutions to obtain (transfer or purchase) collections: top—order for Boris Popov's trip to Kherson (27 January 1937), bottom—order for Evdokia Reshetnik's trip to Poltava and Kharkiv (23 March 1937).

а також колекцій Полтавського краєзнавчого музею (колекції М. Гавриленка) та Харківсько-го інституту захисту рослин (колекції В. Переверзєєва). Приклади таких наказів показано на рис. 5, самі колекції, привезені до ЗМАН, врешті опинилися в ННПМ, що описано у відповідних публікаціях [напр., Zagorodniuk & Ulyura 2022; Zagorodniuk & Korobchenko 2023].

Аналогічний до наказу № 9 від 1937 р. для відрядження Решетник до Херсону став наказ наступного року (08.06.1938) на відрядження Бориса Більського, тодішнього завідувача цим музеєм, «до Голої Пристані для переговорів з дирекцією Чорноморських заповідників про передачу їхніх колекцій нашому музею. Термін відрядження з 10.06 по 26.06 ц.р.». Очевидно, що це було другою фазою непростого процесу передачі (нагадаю, що 1938 р. Всеволода Великанова було репресовано сталіністами і в кінці того року розстріляно (про Вс. Великанова є окрема стаття автора: [Zagorodniuk 2013 b]).

Музеї в роки Другої світової війни

Загальна ситуація й підготовка до окупації

Події 1941–1943 років стали одними з найбільш жорстоких в історії як України, так і її культурного й наукового надбання, яке значною мірою було втрачене, зруйноване, пограбоване, вивезене. Окремими умовно позитивними штрихами стали заходи зі збереження колекцій, як при підготовці до окупації міст, так і в умовах окупації. Історія сповнена жакликих подій попри те, що тоді музеями опікувалися державні органи і окупаційна влада так само створила орган управління музеями (і не тільки), який діяв всі ці роки. Оскільки ситуація дуже «перемішувалася» між різними інституціями та й самі інституції у період окупації і так само на період евакуації були реорганізовані, є сенс розглянути ці події в одній вервичці [Zagorodniuk 2022].

Аналіз архівних матеріалів показує, що нічого «віроломного», як це звучало в безкінечних радянських літописах і кінострічках, не було, установи готувалися активно до війни. Аналіз наказів по ІЗАН (Київ) за 1937–1941 рр. засвідчує постійні підготовчі активності в Академії наук, серед яких найбільш примітні й часті — навчання з протигазами і заміни їх, цілодобові чергування, жорстка виробнича дисципліна, переміщення шаф і заміни замків на них, тощо. Цей рівень підготовки був настільки великим і повсякденним, що сам початок бойових дій, зокрема й бомбування в Києві, не позначилися на ритмах — в наказах є відрядження в експедиції, що виписувалися й після 22.06.1941, і лише часті накази на розрахунки, зокрема у липні й серпні 1941 р., співробітників, мобілізованих до лав ЧА, засвідчують наростання занепокоєння. Місто спокійно й методично готувалося до війни, ІЗАН готувався до евакуації (останній наказ — 9.09.1941).

При підготовці міста до оборони у 1941 р. була й особлива активність з перенесеннями окремих колекцій, зокрема й колекцій КЛГІ (Київського лісогосподарського інституту), оскільки в Голосієво в районі сільськогосподарського університету готувалася одна з ліній оборони Києва. Історія з переміщенням їхніх колекцій, до останнього часу невідома [Shevchenko *et al.* 2015], завдяки публікації дослідників історії музеїв [Sebta & Kachan 2016] стала важливим фактом, що заслуговує на увагу [Zagorodniuk 2022]. Ці колекції НУБіП (тогочасної КЛГІ) не зникли, «перед окупацією Києва Зоологічний музей [КДУ] включив до свого складу зоологічну збірку Інституту лісового господарства, якій загрожувала загибель від бойових дій, що велися на околицях Києва» [Sebta & Kachan 2016: 951]. Сам КЛГІ було евакуйовано до м. Воронежа, а будівлю було зруйновано [Lanovyyuk 2012]. На жаль, це перенесення колекцій їх не врятувало, оскільки у вересні 1943 р. згорів і ЗМКУ разом з іншими музеями, розташованими в «червоному» корпусі КДУ [Biliashivsky & Rozora 2004]. Попри це, деякі матеріали, наявні в сучасній зоологічній колекції НУБіП (МЛПЗ), є доволі давніми: шляхи їхніх міграцій невідомі, але можна припустити, що деяка їх частина збереглася в інших приміщеннях (напр. аудиторіях і робочих кабінетах) або була повторно передана до КЛГІ при повоєнному відновленні музею [Shevchenko & Zagorodniuk 2025].

Бахмутські й Луганські колекції в часи війни

Бахмутський музей є (був) одним з найдавніших і найпотужніших осередків природничих знань від 1920-х років, коли й міст Луганськ і Донецьк номінально не було. Бахмутський (Артемівський) музей був значним осередком просвіти [Pryn 2012]. Одним із його розбудовників, керівників, колекторів і таксидермістів був Борис Вальх (1876–1942) [Zagorodniuk & Parkhomenko 2018]. Історія колекцій цього музею і цього дослідника сповнена смутку. Готуючись до репресій і виїзду до Туркменістану, Борис Вальх роздав і продав значну частину своїх колекцій, зокрема й щонайменше 6–12 тис. птахів до Баку. За спогадами його сина Сергія, також музеолога, викладеними в його щоденниках (окремі фрагменти родина передала автору у фотокопіях),

«Зібрав дуже велику колекцію опудал птахів, звірів і комах. Особливо багато птахів з Російської імперії. Метелики і жуки з усього світу дуже великі ... обмінювався з ентомологами за кордоном. Будував плани наукових робіт з ентомології, про жужелиць (Carabidae) Росії, але через мінливість і непосидючість майже нічого не зробив. Вийшла тільки невелика книжка «Матеріали щодо орнітології Катеринославської губ.» і стаття про курганчикову мишу, яку він описав як новий вид і назвав на мою честь мишею Сергія (Mus sergii Valkh). Колекції залишилися необробленими. Збори по Закавказзю продав Азербайджанській Академії наук, частину передав до Артемівського краєзнавчого музею — на експозиції було вказано «дар [?] Б. С. Вальх». ... У війну все загинуло. Залишену [Вальхом] для себе частину колекції сестра продала після його смерті німецькому офіцеру за копійки.»

Історія «першої» загибелі цього музею в пожежі в перших числах 1942 р. описана не раз [див. Zagorodniuk & Parkhomenko 2018], і тільки завдяки передачам до інших установ частина колекцій збереглася. Подальше повоєнне відновлення було тимчасовим — музей (вже в новому приміщенні) цілковито знищено, хоча частину колекцій евакуйовано небайдужими волонтерами, проте це стосувалося передусім археології, етнології й історії, не природознавства (О. Герман, особ. повід.).

Луганські пристрасті стали частиною політичних інсинуацій, які не мали стосунку до самої історії. Зокрема, хоча прийнято вважати, що музей створено «з нуля» у 1972 р. (історія писалася від новоприбулого завідувача зі сходу), автору вдалося з'ясувати, що музей не тільки існував до того, але й був організований (в статусі «кабінету зоології») ще до війни, найімовірніше 1934 р., після приїзду до Луганська відомого дослідника природи сходу й півдня України Івана Сахна [Zagorodniuk 2011]. Порівняння різних фактів дозволяє припустити формування луганських зоологічних колекцій у зв'язці з бахмутськими [ibid.: 72]. Проте, наступні воєнні події привели до занепаду колекцій і, очевидно, втрат. Аналіз фотоматеріалів з історії Луганського педінституту в до- й повоєнні роки показав лише окремі збіги зображень експозиційних зразків [ibid.]. Оскільки інститут пережив три евакуації, включно з підготовкою численних евакуаційних ящиків [Клупов 2010], це могло стосуватися й колекцій, а, отже, й можливої опіки щодо них. Проте найпримітніші зразки (напр., страус) зникли. Історія колекцій відділу природи обласного краєзнавчого музею більш спокійна, і загалом ці колекції були збережені.

Воєнні і повоєнні історії колекцій ЗМКУ та Зообіну

Історії воєнного часу пов'язані з вивозом частини колекції в центри евакуації. Це передусім торкнулося колекції ІЗАН, який на час евакуації повернули в статус колишнього Зообіну (з об'єднанням таких установ, як Інститут гідробіології, Інститут зоології, Карадазька біостанція) [Onyshchenko 2007]. Найбільш цінні частини колекцій (включно з частиною типових матеріалів) вивезли до Уфи (Башкирія), і по війні повернули до Києва. Важливою була підготовка ІЗАН і його колекцій до війни, яка тривала принаймні протягом 1937–1941 рр., що автору вдалося відслідкувати за тогочасними журналами наказів по ІЗАН: переміщалися шафи, влаштовувалися чергування, мінялися замки, розставляли вогнегасники тощо. Ця тема заслуговує окремої публікації, в якості ілюстрації наведено наказ, що стосується колекцій, які залишалися в окупації (рис. 6).

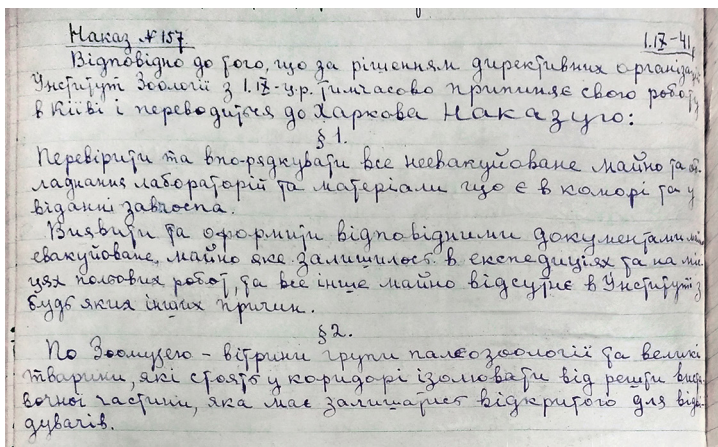

Рис. 6. Приклад наказу по ІЗАН при підготовці колекцій до перебування в умовах окупації (з архіву ІЗАН): наказом № 158 від 2.09.1941 залишені «для охорони та догляду за виставочною частиною і фондами музею» три співробітники — М. Єфіменко (ст. наук. сп.), В. Цеценівська (технік-консерватор) та П. Маркевич (доглядач). [М. Шарлеманя було звільнено з завідування 7.07.41]

Fig. 6. An example of an order issued in the IZAN regarding the preparation of collections for storage under occupation (from the IZAN archives): by order No. 158 dated to 2 September 1941, three employees were left 'to guard and

care for the exhibition and the museum's collections': M. Yefimenko (senior researcher), V. Tsetenivska (conservation technician), and P. Markevych (caretaker).

Музеї в окупації. Все, що не було евакуйовано на схід, було поставлено на облік окупаційною владою, проте ця увага була приділена лише у 1942 р. До того колекції перебували в бездоглядному стані. При відновленні діяльності АН в умовах вигнання радянської влади в грудні 1941 р. було проведено обстеження покинутих приміщень і майна АН, що показало жахливу картину повного занедбання колекцій: система опалення була зруйнована, будівля і колекції в ній не доглядалися [Report... 1941]. В історії НАН України (том 1941–1945) є цей документ, в якому, зокрема, зазначено:

«В головному будинку Академії, що по В. Володимирській 55, міститься Зоологічний інститут та Музей, Геологічний інститут та Музей, гуманітарні інститути [...]. Коли ТЕЦ ще не працював, вода з опалювальної системи була спущена і тільки в підвальній ділянці, з нез'ясованих досі причин, вона задержалась в радіаторах. При перших морозах ця вода замерзла, внаслідок чого розірвані біля 20 радіаторів. Зараз ремонт майже закінчений ... Зоологічний музей, що міститься в I поверсі¹⁰, являє велику наукову цінність дуже рідкісних, навіть унікальних екземплярів. Переважна більшість екземплярів від холоду не потерпіла. Велику загрозу холод являє для таких виключної цінності екземплярів, як чучела зубра, лося, тура та інших. Від холоду загинуло 8 великих банок з експонатами в формаліні і є загроза для всіх останніх експонатів, залитих формаліном. В холоді псуються деякі кам'яні колекції, а також багатий остеологічний палеонтологічний матеріал, зокрема унікальний скелет трогонтерія¹¹, який є найціннішим науковим об'єктом музеїв Академії наук (більше 1 000 000 крб. золотом). Температура повітря в приміщеннях будинку нижча, ніж на дворі і доходять до 5–8°C холоду.» (Report... 1941: 458–459).

Очевидно, що умови збереження колекцій були неприйнятними і такі навіть короткотермінові збої в умовах зберігання є згубними для колекцій. Про згаданий в довідці істяк трогонтерія, який згодом безслідно зник, докладніше далі.

Окупаційна влада приділяла музеям свою увагу, ухваливши в червні 1942 р. «Меморандум стосовно структури музейної справи в Україні», згідно з яким надалі планувалося багато змін, зокрема розформування низки місцевих краєзнавчих музеїв, спрощення експозицій оточених музеїв об'єднання київських зоомузеїв (академії й університету), перенесення частини

¹⁰ Оскільки вказано, що поверхів 4, Зоомузей містився на сучасному «нульовому» поверсі, де тепер розміщений Археологічний музей. Цитата наводиться за матеріалами ДАКО (ф. Р-2356, оп. 1, спр. 70, арк. 17–23).

¹¹ В оригіналі неясне формулювання «трогонтеріята копального слона — попередника мамута».

цінних експозицій з Миколаєва і Полтави до Києва тощо [Alekseev 2013]. Цей процес реорганізації на папері тривав до весни 1943 р., але, на щастя, так і не був зреалізований. Прикладом ключових задач, прописаних в меморандумі, є чітка орієнтація на господарсько-важливі об'єкти, як от в інструкції щодо наповнення відділів центральних окружних музеїв, зробленій в класичній корисливій формі:

«а) Грунт (види каміння та мінералів, їх кількість та родовища, види ґрунтів та інші.); б) Клімат (кліматологія та мінералогія області); в) Рослини (загальна характеристика, спеціальна характеристика технічних культур та культурних рослин); г) Тварини (загальна характеристика тварин, спеціальна характеристика сільськогосподарських та промислових тварин); д) Людина (антропологія, фольклористика); е) Доісторичні часи та рання історія до 13 сторіччя; ж) Спеціалізовані експозиції» (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 641, цит. за: [Alekseev 2013]).

Музеї весь цей час існували автономно і по суті на громадських засадах. З весни 1942 до вересня 1943 р. — академічний Зоомузей відновив свою роботу як один із шести відділів створеної на місці ІЗАН нової установи — Інституту захисту рослин Рейхскомісаріату (ІЗР). Це дозволило залучити до роботи (отже й забезпечити засобами до існування) низку колег, що залишилися в Києві, налагодити роботу, включно з експедиційними дослідженнями і навіть провести доволі потужну наукову конференцію [Korobchenko 2016; Korzun 2019 b; Zagorodniuk 2021 b]. Зоомузей не розвивався, фонди не поповнювалися, всі були зайняті прикладними темами, як того вимагали задачі, поставлені перед науковцями Рейхскомісаріатом [Korzun 2019 a; Zagorodniuk 2022].

Пильну увагу окупаційної влади музеї привернули лише на кінець другого року окупації: «1 червня 1943 р. утворено Крайовий природознавчий музей з підпорядкуванням Крайовому управлінню архівами, бібліотеками і музеями. До Музею передавали зібрання Музею зоології АН та Зоологічного музею Київського університету» [Onyschenko 2007: 32, 563–566]. Протягом літа 1943 р. готувалася (?) передача колекцій до Крайового природознавчого музею. За планами окупаційної влади, планувалося зосередити в університеті те, що потрібно для дидактики, в ІЗР — те, що важливе для дослідження шкідників сільського господарства, а в Крайовому музеї — всі інше, включно з екзотикою. Очікувалися великі переміщення колекцій (в межах міста), і було створено й адміністрацію об'єднаного музею¹², проте цього не сталося у зв'язку з початком швидкого наступу радянських військ. Відтоді почалася підготовка колекцій до вивозу, як трофеїв, але частину їх вивозили разом з окупантами й самі автори або куратори.

Вивезення колекцій на захід. Наступ спровокував згорання місцевих проектів окупаційної влади та інтенсивну підготовку до вивезення колекцій як трофеїв до Німеччини. Керівництво Рейхскомісаріату поставилося до музейних зібрань по-хазяйськи, не допускаючи мародерства чи грабунків [Zagorodniuk 2022], чого не сказати про поточну російську окупацію сходу України. Колекції готували до вивозу, з забезпеченням їх супровідним персоналом. Обсяг вивезених зоологічних колекцій описували так:

«Німці ... вивезли всі фондові колекції Зоологічного музею. Взято одних наукових шкірок по птахам до 20 000 екземплярів, тисячі примірників по ссавцям. Ці зазначені наукові матеріали містились в 128 спеціальних шафах, які були без спеціальної упаковки відправлені на Познань. По-варварськи були вивезені сотні тисяч екземплярів бабочок в 17 шафах. Понад 100 000 примірників мурашок, колекція, зібрана відомим мірмікологом проф. Караваєвим, вивезена цілком. Всі ватні збори по комах — 4 шафи, колекція по [па]укам проф. Лебедева — 2 шафи. Взагалі

¹² Нерідко цю подію пов'язують з ім'ям В. Артоболевського, проте Артоболевський не полишав Київський університет в умовах окупації [Biliashivsky & Rozoga 2004: 261]. Керівником Крайового музею, історію якого автором розглянуто в розвідці про зоологічні музеї Києва останніх двох століть [Zagorodniuk 2022], став доктор Матіле [Sebta 2009: 116; Onyschenko et al. 2007: 564–566].

треба сказати, що вивезено німцями всі фондові колекції Зоологічного музею АН УРСР за винятком спиртових матеріалів.» [Markovsky 1943: 232].

За свідченнями В. Артоболевського (до яких варто ставитися обережно)¹³, в Київському університеті викладачі та інші співробітники ховали різні матеріали, надто колекції, від окупантів. У його показах, а він *de facto* мусив сприяти пограбуванню, хоча напевно чинив цьому тихий спротив (саботаж), йдеться про те, що були дослідники, які самі готували свої колекції до вивозу (звісно, мова про Л. Шелюжка), проте, як він зазначав,

«більшою мірою українські науковці намагались всіляко, при можливості, приховати цінне майно, або применшити їх значення та унікальність. Тому, ті що залишались, ховали наукові колекції, архіви, літературу по власних квартирах, горищах, в технічних приміщеннях...» (цит. за: [Korzun 2019b: 212]).

Історії з приховуванням або применшенням значимості колекцій були частими. Так, у спогадах сина Є. Решетник Еміля Хоменка (особ. повід.), вони при підготовці музею до вивозу усіляко саботували те, і значна частина важливих матеріалів була схована в різних «купах непотребу», експедиційних скринях, під шафами, у підсобках тощо, а для більшого саботажу Євдокія Решетник з сином на тривалий час виїхала на польові дослідження до Кагарлика [Korobchenko 2016]. Про немалі колекції, які зберігалися у М. Шарлеманя вдома, але врешті були понижені «евакуаторами», які прийшли за ним, є у різних його спогадах, зокрема й у викладі О. Хохлової [Khokhlova 1998] (факт цей схожий на розповіді Артоболевського: дивно, що колекції нищили, але чи не того ж дня його посадили в потяг супроводжувати колекції, ще й не як доглядача, а як гауляйтера інституту — що в точці виїзду, що в точці прибуття, тобто в Києві та в Познані)¹⁴.

На початку листопада 1943 р. Зоомузей університету був знищений разом з усією будівлею. Деталі цього описано у монографії Т. Себти й Р. Качана [Sebta & Kachan 2016: 951]. Це сталося через надшвидкий наступ радянських військ, оскільки будівля була важливою «висотою» для обстрілу залізничного вокзалу, звідки йшли останні етапи евакуації окупантів, у т.ч. із награваним майном. В одному з потягів їхали й зоологічні колекції у супроводі кількох знаних зоологів, які не мали наміру залишатися в Києві при відновленні радянської влади — таких було декілька, і серед них згадані тут не раз Л. Шелюжко, С. Парамонов і М. Шарлемань, а також і Г. Закревська, як показала ця розвідка. Кожний з відповідними колекціями. Щодо зібрань ЗМКУ відомо, що:

«У вересні 1943 р. частину музейної колекції вивіз проф. В. Маннсфельд до Познані, частину — Л. Шелюжко з д-ром. Г. Матіле до Кам'яця-Подільського-Кьонігсберга. ... У Зоологічному музеї залишилися колекція ... ссавців близько 10 тис. та ін., які загинули під час вибуху і пожежі університету.» [Sebta & Kachan 2016: 951].

Разом із ними загинули й передані сюди перед війною зоологічні колекції Інституту лісового господарства (сучасного НУБіП) [ibid.]. Одним з тих, хто залишився в Києві при зміні влади, був В. Артоболевський. Він з боєм описує втрати колекції і робочих матеріалів (тогочасні листи до М. Гавриленка в колекції автора), а після руйнування його будівлі поклав всі свої сили на відновлення Зоологічного музею університету. Одночасно у 1944–1948 р. він був завідувачем академічного зоомузею (при ІЗАН), а у 1948–1950 рр. — деканом відновленого на базі школи на «Леніна 52» природничого факультету КДУ, де розвивав колекції, які врешті у 1951 р. стали основою відновленого музею у відбудованому Червоному корпусі КДУ. Всі сучасні колекції ЗМКУ — це збори повоєнного часу, проте варто відмітити, що в ННПМ збереглися й зразки з довоєнного ЗМКУ, притому давні [Zagorodniuk 2022].

¹³ Як пояснював автору Еміль Хоменко (особ. повід.), варто ніколи не забувати, що це були «покази і спогади для КДБ», по суті виправдання і пояснення того, що робили в окупації.

¹⁴ Дещо дивним є те, що М. Шарлемань згадує нищення окупантами колекцій, які він зберігав чомусь вдома, при його «примусовій» евакуації [Khokhlova 1998]. Чи нищили і чи була евакуація примусовою — загадка.

Ентомологічні колекції Сергія Парамонова. Парамонов не мав наміру залишатися в Києві при наступі радянських військ і підготував значну частину своїх колекцій для вивозу. Вони врешті опинилися в Німеччині і там зберігаються дотепер [Korneyev 2014]. Колеги, які досліджували ці колекції, зазначили, що врешті без Парамонова і відповідної опіки ці колекції в умовах «совка» би пропали, а тому їх вивезення, акуратно організоване самим їх автором, було для них порятунком від занепаду. Цей прикрий аспект щирого зізнання колег — вирок радянській системі (не)збереження колекцій. Тепер, в умовах нової війни, мова про репатріацію очевидно що не йтиме, і тому це вже неповоротна історія, тим паче, що матеріали виїхали з їхнім колектором і опікуном.

Частина колекцій Парамонова, зокрема й типові матеріали, була вивезена до Уфи разом з іншим евакуйованим добром, а по війні повернута до України. Проте значна частина колекцій, яка залишалася в Києві і яку неможливо було так просто вивезти на схід, як і чималу колекцію Шелюжка, стала цінністю київського зібрання в окупації. Це зібрання, безцінне і для науки, але й для його автора і започаткованих ним справ, мало незрівнянно високу цінність фактично для нього самого, ніж будь-кого іншого. Врешті, за сприяння окупаційної влади і очевидного бажання дослідника, якому нічого доброго не світило при поверненні комуністичної влади через сам факт того, що він залишався в окупації (читай «з безцінними для нього колекціями»), колекції були вивезені. Власне, за таких обставин говорити про репатріацію немає достатніх підстав, а як сказали мені колеги, які мали можливість переглянути ті скрині в шикарних шафах, що стоять в кімнатах з клімат-контролем, *«можливо, це і врятувало колекції від занепаду через недогляд, псування і врешті втрати, неминучих за умов повоєнного безладу і відсутності зацікавлених фахівців»* (не дослівно).

Трогонтерій з Геологічного музею УАН. Наразі цей музей є складовою ННПМ, отже, історія стосується ННПМ. При огляді стану музейних зібрань у грудні 1941 р., що цитовано вище, було відмічено наявність унікального і надзвичайного дорогого зразка — вимерлого «південного слона», відомого також як «мамут степовий», *Mammuthus trogontherii*¹⁵. Це найбільший з видів мамутів, які відомі за лише близько 10–12 повними кістяками. Даних про походження київського зразка автор не знайшов, проте, ймовірно, само його було описано у працях Г. Закревської 1928 та 1935 рр. з описом кістяка з околиць Новогеоргіївська в Кременчуцькому районі [Zakrevska 1928, 1935]. За ЕСУ (URL), Ганна Закревська «описала та змонтувала в музеї Інституту [геологічних наук] єдиний у світі повний скелет гігант[ського]. трогонтерійового слона (знайдено 1922 під час прокладання залізнич[ної]. колії поблизу с. Табурище, нині затоплене водами Кременчуцького]. водосховища.» Цей кістяк, що був перший у світі повним кістяком мамута степового, експонувався в музеї з 1925 по 1941 рік (рис. 7) і зник, найімовірніше, у вересні 1943 р., коли йшла «евакуація» колекцій і співробітників на захід. Відомо, що Ганна Закревська 1943 р. виїхала на захід і врешті емігрувала до Канади [Makarenko 1991].

Пошук відомостей про кістяки мамутів-трогонтеріїв засвідчив, що один такий кістяк є в колекції Інституту палеобіології ПАН (IPALEO PAN, Варшава), про який відомо, що кістяк походить (вивезений?) з Київщини, він до цього часу не формалізований як музейна передача, його походження було невизначеним до останніх років (лист до цього музею для уточнення відомостей надіслано, проте не виключено, що утримувачі цього матеріалу уникнуть уточнень даних, якщо цей матеріал дійсно з Києва).

Мамут степовий (трогонтерій) був не єдиною жертвою окупації, проте чи не найпримітнішою. В огляді історії ННПМ вказано, що «До палеонтологічної частини Зоологічного музею у 1935 році відносили 470 експонатів. Під час окупації ці матеріали були пограбовані або знищені загарбниками» [Emelyanov & Chervonenko 2016]. В «Історії НАН України» за 1941–1945 рр.

¹⁵ Не плутати з вимерлими плейстоценовими великорозмірними бобрами, що мають назву Trogontherium.

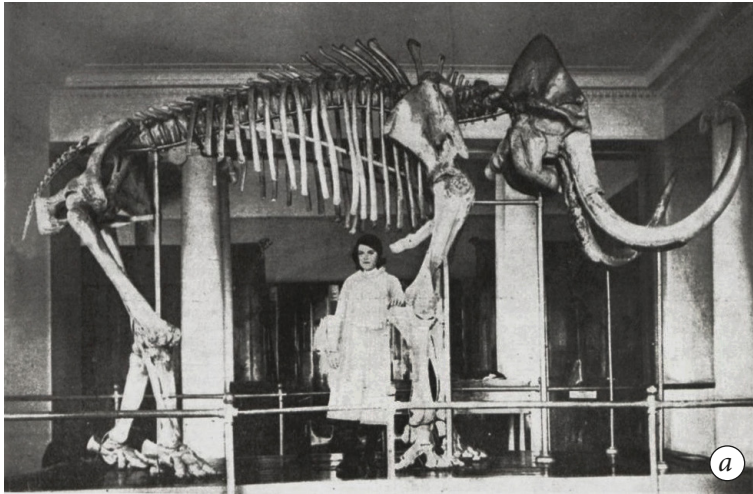

Рис. 7. Втрати Другої світової: (а) фото мамута-трогонтерія в експозиції Геологічного музею ВУАН, поруч стоїть Г. Закревська (про що свідчать порівняння з іншими її фото); автор В. Скворцов, 1936 р. (джерела: pastvu.com); (b) зруйнована будівля Київського університету, «1943 рік, 6 листопада, день звільнення [Києва]»; ЗМКУ знаходився у правому крилі (сучасний — у лівому); фото з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України (URL).

Fig. 7. Losses of World War II: (a) photo of a mammoth trogontherium on display at the Geological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences, with H. Zakhrevska standing next to it (as evidenced by comparisons with other photos of her); author V. Skvortsov, 1936 (source: pastvu.com); (b) destroyed building of Kyiv University, '1943, 6 November, day of liberation [of Kyiv]'; the ZMKU was located in the right wing of the building (currently it is in the left wing); photo from the Central State Film and Photo Archive of Ukraine (URL). (URL).

вміщено звіт Рейхскомісара України Е. Коха «... щодо переміщення краєвих науково-дослідних установ із м. Київ» (13.11.1943), в якому повідомляється, що «Колекції доісторичних експонатів було передано до Східного інституту в Кракові. ... Евакуація інститутів із Києва була проведена повністю і належним чином» [Onyshchenko 2007: 587, док. 199]. Там само знаходимо «Пояснювальну записку Президії АН УРСР до узагальнених відомостей про збитки, заподіяні Академії нацистськими загарбниками» (20.04.1945), згідно з якою:

«з Інституту геології німці вивезли скелет слона трогантерія [sic] — єдиний у світі екземпляр такої повноти (60-70% кісток однієї і тієї ж тварини); скелет печерного ведмеда; єдиний екземпляр стратиграфічної карти докембрію; монографічна палеонтологічна колекція різних авторів ([П. Н.] Венюкова, [І. І.] Шмальгаузена, Радкевича та ін[ших]), що є неповторною колекцією; весь матеріал по хребетних, зібраний протягом десятків років найвидатнішими палеонтологами України ...» [Onyshchenko 2007: 364] (проте в док. 316 з переліком вивезеного ці зразки не вказано)¹⁶.

¹⁶ Як відмічено в процесі редагування рукопису редактором цього видання В. Дерновим (особ. повід.), «Я вичитав у рукописі, що колекції Венюкова і Радкевича вивезені в Польщу в 1943 році. Однак, вони зберігаються у відділі геології, щоправда невідомо в наскільки повному вигляді». Це, як і факти повернення частини колекцій ссавців (зокрема й ховрахів) і птахів засвідчує, що оцінки незворотних втрат були в частині позицій завищені. З іншого боку, не виключено, що розшук і повернення вивезеного було ініційовано такими повідомленнями. В частині випадків можна припустити, що колекції й не вивозили (як це сталося і з колекціями ховрахів, «вивезених» з ІЗР і «розбомблених» в Познані, за свідченням М. Шарлеманя).

Кримські роги. Звісно, постраждали й інші музеї та колекції. Однією з таких стала колекція Кримського заповідника, на той час — Кримського заповідно-мисливського господарства, багаторічного місця царських полювань і, відповідно, «царство» зібраних трофеїв. В огляді історії зоологічних досліджень в Кримському природному заповіднику [Kostin *et al.* 2020: 166] зазначено:

«У листопаді-грудні 1941 р. німецько-румунськими частинами були спалені будівлі Управління Кримського державного заповідника, що розташовувалося в колишньому Царському мисливському будиночку, Музей природи в будівлі колишнього Косьмо-Даміановського храму, наукові лабораторії, знищені або вивезені наукові документи та колекції. Загинули ентомолог В. І. Буковський, лісівник Н. Д. Троїцький, старший лісничий А. П. Риньковський та інші співробітники.»

У автора зберігся лист від кримського дослідника А. Дулицького (09.05.2020), який розшукував сліди колекцій зі сподіванням, що не все знищено:

«Питання стосується колекції рогів кримського оленя, яка до війни експонувалася в музеї, розміщеному в приміщеннях церковного храму на території тодішнього заповідника. Під час окупації храм згорів під час визволення Криму, а сліди колекції загубилися. Кілька експонатів все ж якимось чином збереглося, але цікавить доля трофеїв царських полювань. Можна припустити, що експонати могли бути збережені і «депортовані» або німцями, або партизанами.»

Попри це, слідів цих колекцій так і не було знайдено ні по великих наукових центрах колишнього СРСР (Київ, СПб тощо), ні в музеях Німеччини, куди надсилалися запити, тобто колекції безповоротно втрачені. І це колекції остеологічні, які і комахи не точать, і вогонь чи вода не дуже б зашкодили. Відомо, що кістки і роги гіллясторогих (зокрема Cervidae) зберігаються частково навіть після сильного нагрівання [Gallo *et al.* 2021], на противагу бивням, які дуже вразливі до розшарування і пересушення, та кератиновим рогам Bovidae, які згоряють майже повністю. Напевно, вони все ж не згоріли, а були вивезені, і тепер навряд чи хтось зможе їх ідентифікувати, якщо етикеткові чи інші супровідні дані (напр. написи на медальйонах) були втрачені.

Повернення і трофейні колекції

По війні до частини природничих музеїв були повернуті деякі зібрання, вивезені окупантами. Цьому в низці випадків сприяла особиста участь окремих зоологів, серед яких згадують і Михайла Воїнственського, і Леоніда Смогоржевського, а М. Шарлемань таким вважав себе, описуючи свою виключну роль, зокрема, у репатріації колекцій Л. Шелюжка [Ulyanovsky 2015: 687] (що очевидно неправда).

Метелики Шелюжка. Згадана вище колекція залишалася приватною, проте відбулися зміни статусу завдяки підтримці В. Артоболевського, керівника Зоомузею КДУ. Колекція, яка потребувала «нормального» з огляду на всюдисущих шкідників приміщення й догляду, при її неймовірних розмірах могла бути втрачена. Статус Шелюжка, колись високий, із значним забезпеченням, тепер був втрачений, оскільки в країні йшла суцільна колективізація всього і домінували мінімалістичні стандарти життя. Шелюжка і його колекцію врятувало відновлення роботи Київського університету.

«У 1933 році Л. Шелюжко переходить на роботу до Зоологічного музею ... Київського університету. ... За підтримки В. М. Артоболевського Шелюжкові вдається широко розгорнути придбання для музею приватних колекцій. ... У 1936 р. він звертається до Артоболевського із заявою про безплатну передачу своєї колекції університету на умовах, що раніше були висунуті ним перед Зоологічним музеєм ВУАН. Цього разу умови були прийняті. При музеї створюється ентомологічний відділ, і колекція Шелюжка з 1940 р. займає відведене їй місце в будинку університету.» [Nekrutenko & Tshikolovets 2005: 198–199].

Ця колекція, вивезена до Кенігсбергу її автором, фактично була врятована від пожежі 1943 р. в будівлі КДУ: звідти колекцію її автор готував до вивозу до Мюнхена, але вже сформовані залізничні вагони з колекціями потрапили до зони радянської окупації і були відігнані під Москву, звідки їх завдяки випадковості київські зоологи, які їх виявили, домоглися повернення цих вагонів до Києва [ibid.]. Існує переказ, що в одному зі звітів про стан музею у перші повоєнні роки В. Артоболевський зазначав, що колекції Шелюжка повернуто не в повному обсязі, і до третини їх пропала на перегонах (М. Біляшівський, особ. повід.; цей архів ще належить вивчити).

Колібрі й жуки. Примітними повоєнними надбаннями колекція ЗМКУ стали, серед іншого, колекція колібрі (понад 130 екз. близько 100 видів), змонтована в новій залі з орнітологічною експозицією (рис. 8 *a*) та колекція з понад 40 великорозмірних ентомологічних коробок, відомих як «колекція Марку»¹⁷.

Історію цих колекцій згадували не раз, проте жодної спеціальної публікації чи документа автору не відомо. Хто був ініціатором і організатором перевезень — невідомо, проте відомо, що це не могло бути пізніше 1947 р., оскільки Мирні договори, підписані того року в Парижі з країнами-союзниками нацистської Німеччини (зокрема й із Румунією), визнали неприпустимість таких компенсацій, а Женевська конвенція 1949 р. остаточно заборонила їх стягування. Відомі крайні дати переміщень цієї колекції — 1943 р. в Чернівцях і 1947 в Києві, проте які між цими датами і пунктами були переміщення — невідомо (можливо з Чернівців до Києва вони потрапили через Будапешт або й Німеччину). Жуки з колекції О. Марку, змонтовані у великих ентомологічних коробках (приклад на рис. 8 *b*), розкладені за систематикою і мають оригінальні етикетки. Колекція має очевидну наукову цінність і є об'єктом нових досліджень [напр., Ocheretna 2020].

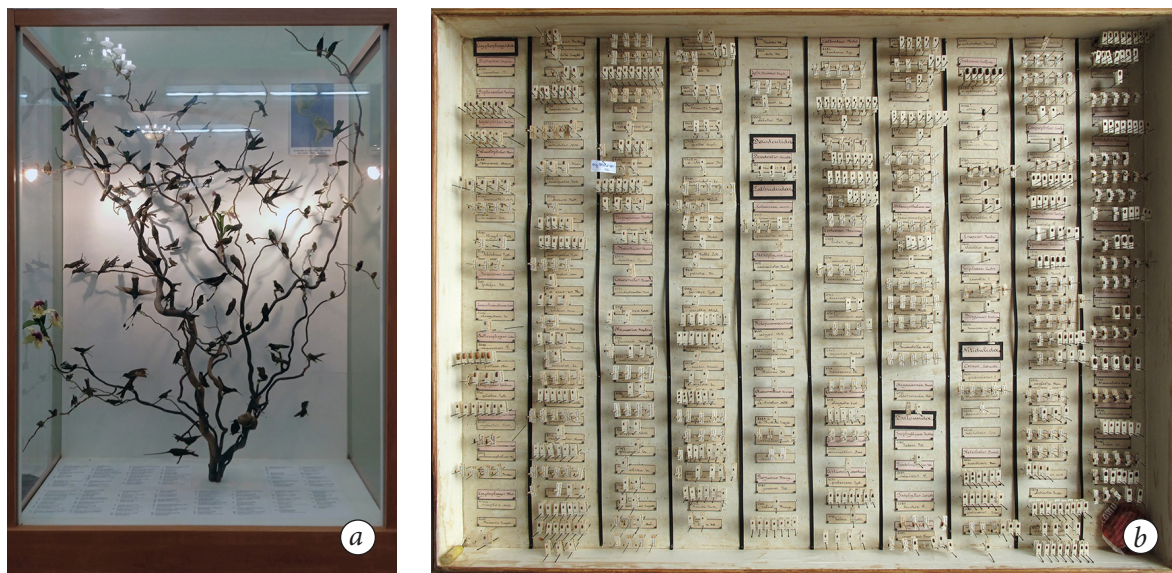

Рис. 8. Повоєнні надбання ЗМКУ (Київ) — трофейні колекції, отримані в якості повоєнних репарацій: (а) колекція колібрі (*Trochilidae*), змонтована на гілці декоративного дерева (монтаж ~2004 р.), це одна з найкращих біогруп всіх київських музеїв; (б) одна з коробок з ентомологічної колекції О. Марку (таких коробок до 20), що потрапили до ЗМКУ, ймовірно, з Чернівецького університету.

Fig. 8. Post-war acquisitions of the ZMKU (Kyiv)—trophy collections received as post-war reparations: (a) a collection of hummingbirds (*Trochilidae*), assembled on a branch of an ornamental tree from Feofania (mounted circa 2000), one of the best biogroups in all Kyiv museums; (b) one of the boxes from the entomological collection of O. Marku (there are about 20 boxes), which probably came to the ZMKU from the Chernivtsi University.

¹⁷ Ентомологічну колекцію часто називають «колекція Марку і Пенек», але її упорядником був О. Марку, поет К. Пенек — один із найбільш примітних її колекторів (М. Біляшівський, особ. повід.).

Колібрі, яких обліковано 124 зразки 99 видів в біогрупі та ще 8 великорозмірних зразків у експозиційній шафі, всі роки зберігали однією коробкою, в якій окремі птахи були змонтовані на невеличких гілочках (ймовірно, подібно до того, що є в невеликій кількості в ННПМ). Матеріал визначали і монтували так, як це виглядає тепер (рис. 8 а), вже у 2000-х рр., всім колективом музею. Наукового опрацювання ця колекція не мала. За оцінками автора, ця колекція в її первинному вигляді — а до 150 окремих фігур на стойках, яка зберігалася в ящику у фондах і була виставлена частково, поки не виникла ідея створення окремої зали птахів близько 2005 року (Л. Прокопчук, особ. повід.) дуже нагадує зразки в колекції ННПМ. Враховуючи, що у ~1955–1965 роках до ННПМ (тоді зоомузею при ІЗАН) перейшла низка зоологів з Зоологічного музею КНУ (тоді КДУ), включно з М. Воїнственським, В. Бондаренком та В. Антоновичем, В. Лоскотом тощо, і що експозицію в залах монтували у 1965–1967 рр. усіма підручними засобами і матеріалами, можна припустити, що колекція колібрі в ННПМ є похідною від ЗМКУ. Це припущення підтвердив Ю. Міщенко (особ. повід.), зберігач орнітологічних фондів зоомузею ІЗАН (нині це Відділ зоології ННПМ) у 1980-х роках:

«Колекція колібрі у музеї, здається, не мінялася і була старою за походженням. За мого терміну там її оновлення не було. Частина автентичної колекції була репатрійованою після її пограбування нацистами і була повернута з Вроцлаву і змішана з подібно вкраденою німцями колекцією птахів з музею КДУ.» [Мова про 15 зразків на експозиції ННПМ. Цьому варто присвятити окрему розвідку.]

Це важливе уточнення, яке збігається з іншими фактами — до Польщі у 1943 р. було вивезено чимало зоологічних колекцій, що розглянуто в авторській розвідці «Ховрахи війни» [Zagrodniuk 2021 b]. Статистика щодо географії й обсягів вивезення зразків є в томі «Історії НАН України» за 1941–1945 роки [Onyshchenko 2007: 620, док. № 316]: до «Інституту хвороб рослин і тварин-шкідників» (Institut für Pflanzenkrankheiten und tierische Schädlinge в с. Бранддорф біля Познані) [восени 1943 р.] було вивезено «колекцію шкірок ссавців — 5 000 екз., колекцію шкірок птахів — 10 000, колекцію комах 100 000». Вроцлав і Познань — різні адреси, але вказівка «Вроцлав» може бути накопиченою помилкою переказів (ці дані не публікувалися й існували у переказах).

Колекції ЗМАН (Київ)

Зоологічні колекції ННПМ в часи війни (в роки окупації це був «Інститут захисту рослин») зазнали значних впливів. Передусім, у кінці 1941 р. з настанням холодів будівля була позбавлена опалення і значна частина колекцій, надто численні «вологі фонди», виявилася на першому поверсі будинку ВУАН, що описано в протоколі обстеження будівлі і стану колекцій, проведеного С. Парамоновим. (Дотепер загадка, чи їх зносили туди при похолоданні, чи це було при підготовці до евакуації на схід, а може й при підготовці до окупації та очікуваних руйнувань будівлі.)

Історія з колекціями і описами нових таксонів ховрахів, яку розплутував автор [Zagrodniuk 2021 b], показала, що позначені в статтях і спогадах М. Шарлеманя як вивезені ним до Познані восени 1943 р. і втрачені внаслідок пожеж від бомбардувань, що були здійснені повітряними силами антигітлерівської коаліції 9.04.1944 [напр., Шарлемань 2014: 144, 764], колекції не зникли. Всі вони або були в Києві, або були повернуті до Києва. Найімовірніше, далеко не все було вивезено: про переховування зразків розповідав Еміль Хоменко (про що вище), і вони описані одразу по війні Євдокією Решетник, у т.ч. й як нові підвиди [Reshetnyk 1946]. І не просто описані, а із зазначенням типів, які виявлені автором в Києві, і на диво — ті самі зразки були «незалежно» описані М. Шарлеманем у одному з німецьких видань, виданих вже по війні [Scharlemann 1952] з аналогічними назвами і типами, що є плагиатом [Zagrodniuk 2021 b]. Проте, можливо, типи й не рухали, але серійні збори могли бути втрачені: численні колекції ховрахів (сотні), які збирала Є. Решетник у 1942–1943 рр. і про які не раз згадував

її син [Korobchenko 2016], відсутні в сучасних колекціях, що свідчить на «користь» втрат [Zagorodniuk 2021 b].

Відомо також про втрати колекції птахів, якими опікувався М. Шарлемань:

«На окремих сторінках журналів-каталогів є позначки, що частина екземплярів перебувала в Польщі, однак згодом [рік?] вони були відмічені в цих журналах як наявні у фондах [ННПМ]. Деякі сторінки у журналі вирвані, і є запис про втрату 2428 екз. птахів.» [Taikova & Klochko 2025].

Як колекції було вивезено, як вони вціліли від бомб і як їх було повернуто — не відомо. Окрім того, позначка на полях «Польща» [loc. cit.] є неоднозначною: ні року, ні міста, ні прізвища дослідника не відмічено, як не вказано і те, чи це передавалося туди, виявлене там чи повернуто звідти. Отже, і тут втрати були, але не тотальні, з принаймні окремими поверненнями; хто і як це робив — не ясно.

Безгосподарність і безвідповідальність в кінці ХХ ст.

Руйнація старих систем господарювання (відомих як «совок») і поступовість впровадження нових завжди позначалася на ненайкращому стані зібрань. Цьому «сприяли» і брак коштів і посад, і брак засобів захисту колекцій від біопшкоджень, і відсутність статусу колекцій, і свавілля начальників (надто через відсутність статусу). Це найпоширеніший тип втрат, попри цінність багатьох регіональних зібрань.

Значною мірою проблеми формуються через те, що колекції тримаються на ентузіазмі і часто зі зміною дослідницьких пріоритетів або задач, реорганізаціями лабораторій або загальною структурою установ колекції не передаються, а перекладаються у все дальші шухляди або й одразу знищуються. В окремих випадках колекції втрачаються через відсутність догляду і відповідальних за це співробітників. Ситуацію проаналізовано нещодавно в працях щодо збору зразків у заповідниках [Zagorodniuk & Shydlovskyy 2023] та ризиків втрат таких й інших подібних малих колекцій [Zagorodniuk 2024b]. Залишається лише повторити, що:

«Без ліку знищено вже готових до музеєфікації шкірок і черепів дрібних ссавців на багатьох кафедрах після завершення польових практик, зникла не одна робоча колекція біології обласних СЕС, станцій захисту рослин та протичумних станцій, а в ряді випадків і заповідних установ.» [ibid.: 14].

Горище ННПМ. Одним зі «підручних» сховищ колекцій в ННПМ стало горище будівлі, зокрема й його центральна баштова частина (планувалася як дзвіниця «внутрішньої» церкви для нового корпусу Першої жіночої гімназії). В цьому сховищі, яка є царством пилу й неописаних відкриттів, є чимало нерозібраних або «тимчасово» заскладованих колекцій, зокрема й повоєнного часу, очевидно до 1965 р., тобто коли в будівлі було багато різних інститутів, а місця для сховищ не вистачало. Про вік цих «антропогенових захоронень» говорять дати зборів, часто й довоєнні, проте чимало й з повоєнних 1950–1960-х років (напр., довоєнні збори кажанів Б. Попова та повоєнні В. Абеленцева). Знахідки кажанів та низки інших дрібних ссавців зроблені О. Ковальчуком; колекцію кажанів опрацьовано О. Годлевською [Godlevska 2013]¹⁸, інвентаризацію гризунів і комахоїдних провів З. Баркасі (на жаль, підсумки цієї ревізії не опубліковано).

Ці важливі події відмічено в огляді історії київських теріологічних колекцій [Zagorodniuk 2022]. Мова про порядку 750 зразків кажанів і порядку 5 тис. гризунів і комахоїдних. Цінністю є те, що колекція відновлена і тепер чимало раніше описаних знахідок мають надійні підтвердження, а в частині випадків маємо й можливості верифікації таких даних (рис. 9). Окрім того, чимало знахідок по суті є новими, ніколи раніше не публікованими [Godlevska 2013]. Проте біда в тому, що це «відполовинені» матеріали з відділу зоології ННПМ [Zagorodniuk

¹⁸ *De facto* вже була зима 2014/2015 рр., журнал з цією публікацією дуже відставав із виходом.

Рис. 9. Приклади етикеток від давніх зразків ссавців, які по суті були втраченими на довгі десятиліття і «випадково» знайдені у віддалених сховищах, яким було горище будинку Академії наук УРСР, нині це будівля ННПМ НАН України. Фото автора.

Fig. 9. Examples of labels from the old samples of mammals that were essentially lost for decades and ‘accidentally’ found in remote storage facilities, which were the attic of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, now the building of the National Scientific Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine. Photo by the author.

2022], колись через невиважені рішення кураторів колекцій відділені від шкурок або тушок; ці черепа й шкурки через численні реінвентаризації тепер дуже складно або й неможливо об’єднати.

Роздача колекції Білоножка. В колекції ННПМ є кілька трофейних зразків з колекції генерала Білоножка, про що автором зібрано різні свідчення, проте «розбазарені» колекції, втрачені для суспільства, не залишають місця для повноцінної публікації. Мова навіть йшла про перейменування залу «Ссавці» в ННПМ в «Зал імені Білоножка», про що було навіть рішення Київради за клопотанням ЦК КПУ [Karamash 2019]. Він захоплювався трофейними полюваннями — керуючи великим туркестанським військовим округом, не раз організовував військові навчання заради здобування рідкісних тварин (напр., тигрів). Проте, заповіт генерала не було виконано, і відряджені з Києва до Ташкента колеги привезли «тільки 24 екземпляри: опудала і роги європейського, бухарського благородного оленя, лося, сайгака, джейрана, дзерена, сибірського козла, архара, муфлона та двох фазанів.». У спогадах зазначено також, що «у передачі основної частини предметів природничого походження нам було відмовлено» (с. 55). Фактично вдова генерала, як слідує з опису цієї історії, всю колекцію або продала, або сховала, і в кожному разі ті унікальні матеріали випали з обшару доступних для досліджень (Ю. Міщенко, особ. повід.)¹⁹.

Луганські занедбаня. Робота упродовж 10 років в Луганську і численні поїздки до Луганського університету і відділень Луганського заповідника перед тим дозволили автору зануритися в низку регіональних проблем, які тут буде описано вкрай коротко, а назвати це все можна трьома словами — занепад і байдужість і безвідповідальність. Серед прикладів таких історій маємо такі. Близько 1995–1997 року тодішній директор (на посаді у 1993–2002) розпорядився спалити колекції, чим вивільнити приміщення (і шафи) в будинку з робочими кімнатами на садибі в Кондрашівці та позбутися спадку В. Сулика (1946–2001), співробітника цього заповідника, засудженого перед тим за браконьєрство. Історія спалювання, повідомлена автору О. Кондратенком, стала прикладом надзвичайного вандалізму начальників-самодурів [Zagorodniuk 2024b].

¹⁹ Власне, Юрій Міщенко й їздив за колекціями, а текст цитованої праці С. Карамаша дописував і доповнював відомостями з музею та спогадами Ю. Міщенка автор цієї розвідки.

Другою історією стали «пригоди» окремих робочих колекцій луганських колег, зокрема іхтіологічної колекції Валерія Денщика. Захопившись зеленими рухами і грантовими програмами, колега далеко відійшов від іхтіології, а подальша трагедія (інсульт) остаточно позбавила його надій повернутися в те русло. Одночасна історія з вивільненням і підсобок кафедри біології (на той час кафедра зоології була розформована) поставила під загрозу ці колекції, і автор доклав певні зусилля для отримання журналів з описами цих колекцій (до 300 банок монографічної серії «риби Дінця і його приток») і виклику експедиційної машини ННПМ з двома іхтіологами, яким і було все це передано і якими все було музеєфіковано в ННПМ (автору цієї колекції 1.03.2013 р. було вручено лист-гарантію від ННПМ про довічне зберігання колекційних зразків).

Третьою (з багатьма варіаціями) історією стали рятування окремих частин колекцій Лабораторії «Корсак» та Зоологічного музею Луганського університету. Серед інших у 2014 р. були вивезені з вже окупованого Луганська й теріологічні колекції автора (на жаль, обсяжні герпетологічні колекції були викинуті), що знайшло відображення у нарисі про «Вихід [науки/науковців] зі Сходу» [Stone 2015]. Так само було релоковано до Києва низку колекцій хижих, отриманих для опрацювання в ЗМЛУ і частково описаних [Filipenko 2017], проте без варіантів повернути їх назад. Залишилася невивезеною за межі зони окупації ще одна чимала колекція хижих, розформована по різних приватних об'єктах сходу. Те само з часом варто буде сказати й про інші колекції, не теріологічні, проте поки така деталізація не на часі.

Серед втрат, які сталися перед війною, на фоні і «в руслі» занепаду зоологічної кафедри ЛНУ, що стало паралельною історією з колекціями Сулика, стали ентомологічні збори, доволі немалі. Зокрема, восени 2013 р. в сховищі з ентомологічними зразками при його ревізії виявлено значне за масштабами ураження багатьох коробок і сотень папок і «матрациків» з розкладеними в них комахами різними шкідниками колекцій — шкіроїдами, антренусами тощо (рис. 10). Рятувати це вже було неможливо, хоча окремі зразки заслуговували на виокремлення. Окремі фрагменти листування з луганським ентомологом І. Лазаревим (21.11.2013), якому було передано частину цих зборів для оцінки втрат:

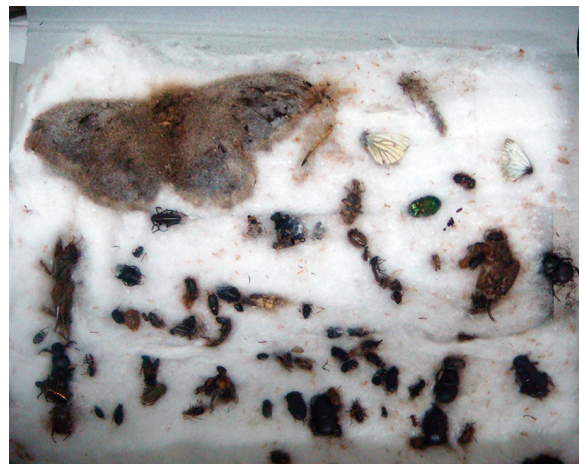

Рис. 10. Результати ураження колекції комах детритофагами, що знищили цілу шафу ентомологічних «матрациків» зі зборами з різних років, в сховищі ЗМЛУ: линні шкірки шкідливих комах в спиртовій пробі, зібраній автором (ліворуч) та фрагмент «матрацика» з рештками комах (праворуч). Фото автора, 21.11.2013.

Fig. 10. The results of damage to the insect collection by detritophages, which destroyed an entire cabinet of entomological 'mattresses' with collections from different years in the ZMLU storage facility: moulted skins of harmful insects in an alcohol sample collected by the author (left) and a fragment of a 'mattress' with insect remains (right). Photo by the author, 21.11.2013.

«Ковалики [Elateridae] зі західної України — хороший набір, порядку 100 [зразків], все різні, є явно рідкісні... Близько 100 матрациків в папках — залікові збори студентів. там просто жак: 90% з'їдені до тла... перебрали все, в останньому матраці знайдено красотила пахучого [Calosoma sycophanta], забрав (черевце під'їдено). Забрав також 5 біланів [Aporia crataegi], 1 джмеля-ксилোকопу [Xylocopa sp.] (під'їдений), 2 сонцевика павичеве око [Aglais io], 1 щербатку с-біле (Polygonia c-album), 1 рябця [Melitaea] (?малий), дрібну златку (бронзову, 1,5 см). ... В коробках ... в основному метелики, інколи жуки; по 10% наявного; схоже, все розграбовано ... Все поїдено жуком-шкіроїдом з роду Anthrenus. Таких по 0–2–3 на коробку і до 30 на матрацик, лінних шкірок до 40 на папку, проте в деяких серіях, які у файлах, — жодного сліду... багато матрациків з'їдено на 100%, в середньому близько 50% з'їдено. ...»

При розформуванні кабінету зоології ЛНУ, що сталося навесні 2013 р., з його шаф і підсобок було викинуто чимало опудал і величезну колекцію матрациків з різними видами кровосисних двокрилих. Їх було кілька тисяч (кілька великих ящиків), добре упакованих і акуратно етикетованих, а тому неушкоджених шкідниками. Серед них були й серійні збори комарів і мошок, детальні, цілодобові і багатоденні, із зазначенням дат і часу доби, зібрані у 1950-х–1980-х роках (напевно школою Івана Сахна). Все це було викинуто в рамках підготовки приміщень Факультету природничих наук ЛНУ до свого 90-річчя²⁰. Дещо вдавалося врятувати завдяки своєчасним передачам колекцій до інших музеїв протягом 2012–2013 рр., коли вже було ясно, до чого все йде (мова про подальшу війну). Зокрема передачі були й зі зборів автора — до ННПМ (риби, зокрема й *Alburnus leobergi*), ІЗАН (риби й комахи, у т.ч. рідкісні богомоли), ЗМД (кажани, зокрема й типова серія *Eptesicus lobatus*), проте значно більше всього загинуло у 2014 р., оскільки все було викинуто на смітник.

Війна 2014 і подальших років

Війна, розпочата р.ф. проти України у 2014 р., принесла багато негативних впливів — від припинення діяльності музеїв та опіки над ними до руйнувань будівель зі знищення колекцій або їх виводу (по суті крадіжок). Це особливо торкнулося зон проведення бойових дій, проте й в режимах окупації сталося чимало біди. Одним з перших оглядів цього стала медійна публікація Аліси Смагіної на вебсайті *rubryka.com* від травня 2022 р. під назвою «Удар по культурі: 10 музеїв, які постраждали від російської агресії» (URL). Досить назвати статистику з цього першого огляду втрат:

«Пошкоджені та руйнувані зазнали культурні об'єкти на території 56 територіальних громад у 13 областях України. Найбільше руйнувань зазнали об'єкти культурної спадщини в Харківській, Донецькій, Київській, Чернігівській, Луганській, Сумській областях — там, де велися або продовжуються бойові дії». І далі: «В умовах повномасштабної війни, розпочатої рф проти України, за останніми даними зафіксовано 242 випадки знищення росіянами культурної спадщини українського народу.»

Події поза зонами окупації

Миколаївський та інші регіональні музеї. Бойові дії в сучасній війні торкаються не лише лінії безпосереднього протистояння: ворожі ракети і дрони досягають віддалених територій, і музеї опиняються в зонах ризику. Для цього планують різні заходи, як з консерваціями зразків, так і з переміщеннями всіх або найбільш цінних частин колекцій, що сталося протягом 2023–2024 рр. (частково раніше і пізніше). Зокрема, зі власних контактів автор знає, наскільки відповідально до можливого захисту колекцій і експозиції від руйнувань поставилися співробітники Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. У закладі

²⁰ Про цей ганебний факт автор написав у передмові до огляду історії кафедри зоології, проте цей епіграф було вилучено, оскільки редакторами видання були ініціатори вандалізму. Бідною і неприємною ознакою було те, що цей та інші кабінети активно готували для десанту в ЛНУ російських (ростовських) доцентів, які заповнили кафедри природничого факультету вже у 2012–2013 роках; вони й тепер там.

здійснено низку переміщень, а великогабаритні об'єкти, у зв'язку із високим ризиком можливих пошкоджень від їх транспортування, залишено в експозиційних залах. Серед них скелет мамута, опудало лося, вмонтовані пристінні діорами та ін. Експонати, в залежності від їх специфіки, були обгорнуті в безкислотний папір, агроволокно та ін. Для посилення захисту музейних предметів створено індивідуальні каркаси із дерева й фанери із можливістю дотримання оптимального температурно-вологісного режиму зберігання (О. Шиян, особ. повід.). Подібні заходи здійснювали й інші музеї, як от Нікопольський краєзнавчий музей, в якому все цінне було запаковано і переміщено у безпечні місця, та й сам музей, що перебуває в зоні обстрілу, фактично змушений обмежити всі публічні форми своєї діяльності (А. Шмалько, О. Кушнірук, особ. повід.). Важливі заходи здійснили й колеги з Миколаєва, де в обласному краєзнавчому музеї зберігаються безцінні матеріали [Vedeneieva 2019], зокрема й колекцій Й. Пачоського, що напевно становлять національне надбання. Співробітники музею зробили низку заходів з переміщення й консервації зразків, а також з планування шляхів і місць їх можливої евакуації на випадок розширення окупації чи зони обстрілів, зокрема й з консультаціями з ННПМ як центральною установою в галузі природничої музеології в Україні.

Бідою, що забрала життя 16 людей і знищила всі колекції академічної установи, стала пожежа 4 грудня 2019 р. в Одесі на Троїцькій вул., в будівлі, де серед інших установ був і Інститут морської біології (ІМБ) НАН України НАН (URL). Фактично діяльність всього інституту була побудована на вивченні біологічних проб, здобутих науковцями в різні роки в різних частинах Чорного та інших морів. Втрата людей і колекцій непоправна. Все це сталося в умовах, коли в країні вже 5й рік йшла війна (хоча й в період відносної тиші на фронті), проте не без дефіциту можливостей установ забезпечити надійні заходи безпеки, мати достатній штат для обслуговування робочого простору тощо. Жахливо й те, що причиною масштабної пожежі стала несправна електропроводка в коледжі, розміщеному на три поверхи нижче ІМБ (URL), а поширенню вогню сприяли відсутність опалення (використання електрообігрівачів) та пожежної сигналізації. Як зазначено на сайті «Вікна Одеси» (loc. cit.), «*Матеріали, архіви, колекції наукових установ знищені*».

Заповідники й біостанції як утримувачі колекцій. Занепад роботи багатьох біостанцій, заповідників та інших подібних установ, в яких зберігалися робочі й порівняльні колекції, часом дуже великі, що сталося в часи ковіду і подальшого воєнного локдауну, призвів до очевидних або ймовірних (з неможливістю перевірки) втрат колекцій. Прикладів цього чимало, надто по лабораторіях природних заповідників і національних парків, а так само біостанцій університетів (як от «Дронівка» Донецького та «Ілленко» Луганського національних університетів), які були покинуті персоналом при розгортанні воєнних дій. Подібне було в Луганському природному заповіднику НАНУ, в НПП Святі Гори, у Крейдяній флорі та Українському степовому відділенні тощо. Автору відомі численні приклади з втратами або успішними переміщеннями робочих колекцій; дещо з цих проблем розглянуто раніше [Zagorodniuk & Shydlovsky 2023].

Прикладом болісних проблем, що виникли через неможливість постійного догляду за колекціями, стала історія з робочими матеріалами зоопаразитологів у «Помірках», як називають харківські колеги сучасний обласний центр епідагляду (колишня Харківська облСЕС) за назвою відповідного передмістя Харкова. Десятиліттями там збиралися унікальні колекції ектопаразитів хребетних (передусім дрібних ссавців), які вели подружжя наших неймовірних колег Наглових — Володимира Олександровича та Галини Іванівни [Naglova 2010]. Упродовж 48 років (з 1962 до 2009) вони ретельно збирали, визначали і оформляли як постійні препарати тисячі різноманітних тварин, загалом кілька тисяч препаратів. Близько 2002–2003 рр. автор був серед ініціаторів передачі цієї колекції до ІЗАН, а згодом і до ННПМ, але в обох місцях було відмовлено на найвищому рівні через неможливість забезпечити догляд за ними (навіть в умовах НАНУ, годі казати про поточну ситуацію). При розвитку бойових дій під Харковом

ці колекції залишилися на довгий час без догляду, хоча й були перенесені у відносно безпечне місце (Г. Ткач, особ. повід.). Врешті, на сьогодні ці колекції в роботі і в безпеці.

Біобаза «Теремки». Традиція звозити матеріали віддаленого або пройденого інтересу на замські бази є давньою. Тим паче, коли на таких базах велися дослідження. Такою історією стали й колекції, які звозили на різні зоологічні бази, розташовані навколо Києва і на віддалі (Гористе, Олександрія, Теремки, Феофанія). Найвідомішими серед колег стали історії з «консервуванням» численних розібраних або просто зібраних в ящики палеонтологічних матеріалів, привезених палеонтологами з численних експедицій 1950-х–1990-х років, які зберігалися на біобазі «Теремки». На сьогодні ці колекції по суті перейшли в формат вторинно палеонтологічних (захоронених під заваленими сараями і потужним листяним опадом). На ящиках, що нагадували тару в овочевих магазинах, на окремих дощечках були написи, не дуже зрозумілі, найімовірніше як коди зі скорочених слів, літер і цифр. У 2015–2018 рр. до тих колекцій їздили співробітники ННПМ і вивезли звідти до музею до сотні великорозмірних зразків, серед яких виявилось й чимало рецентних матеріалів. З останніх автор мав можливість дослідити черепи свиней з Білорусі, зібраних у 1960–1980-х роках П. Козлом (1934–2013), автора монографії про диких свиней [Kozlo 1973]. У більшості зразків етикетки зітліли.

Не кращою є доля колекцій в «Теремках» рецентних тварин, зокрема й дрібних ссавців, і ця історія почалася задовго до війни, на тлі занепаду самої біобазы. Історія почалася в роки економічного занепаду у буремні 1990-ті з нищення колекцій. Автору довелося стати свідком свавілля колеги, який вивільняв шафи з колекціями під нові потреби, зсипаючи пробірки з черепами в мішки, а слідом дізнатися про здачу на макулатуру картотеки. Ним же близько 2012 р. спалено й архів відділу, включно з десятками документів, що стосувалися П. Свириденка, Є. Решетник, І. Сокура, Л. Гиренка та ін. (тоді автор мав змогу почути деякі факти з тих паперів у переказі одного з аспірантів, який мусив то палити). Із остаточним закриттям на біобазі у 2014–2018 рр. двох підрозділів — Відділу екології, в якому зберігалися одні з найбільших в Україні колекцій дрібних ссавців, плазунів, павуків і комах (дещо згадано в огляді колекцій ІЗАН: [Akimov *et al.* 2016]), включно з остеологічною колекцією автора, та Лабораторії мисливствознавства, в якій зберігалися колекції черепів і скелетів зайців, бобрів, копитних, — все прийшло у занепад.

Рис. 11. Сарай з остеологічними колекціями Лабораторії мисливських тварин ІЗАН, в якому видні коробки з черепами бобрів, зібраних Г. Поповим, І. Легейдою та ін. (знайдено за підказками І. Легейди в режимі реального часу). Фото автора, 18.04.2023.

Fig. 11. A shed with osteological collections of the Game Animal Laboratory of IZAN, in which boxes with beaver skulls collected by G. Popov, I. Leheida, and others are visible (found thanks to clues from I. Leheida in real time). Photo by the author, 18.04.2023.

Протягом 2022–2024 рр. автор двічі мав нагоду відвідати колишнє власне робоче місце, де побачив позбавлені догляду кімнати, що нагадують чорнобильські пустки. Частина колекцій збереглася в шафах, як і 20 років тому, проте частина засипана «валом» в коробки, без етикеток, а тому фактично знецінена. Слідів колекцій комах і павуків (автор знав про колекцію з 800 видів, зібрану В. Гур'яноюю і сотні матрициків комах зі зборів вже померлих О. Петрусенка та В. Хоменка) не виявлено.

Ще гіршою є ситуація з «мисливськими» зборами. Більша частина колекцій була перенесена у сараї, основний з яких завалився (рис. 11). Але навіть якщо колекції будуть врятовані, вони не є повноцінними, оскільки картотеку до них після ремонту однієї з кімнат біобазис втрачено: її пошуки із залученням багатьох тих, хто міг бачити ті папки, не дали результату. Поточний стан війни і скорочення штатів не сприяють рятуванню цих зразків. Якщо на початку 2000-х на біобазис «Теремки» працювало порядку 60–80 колег, то наразі там постійно є лише два співробітники. Більшість з тих, хто там працював, померли або на пенсії, отже навіть при виявленні зразків або виявленні картотек дані будуть неповними, та й не ясно, хто б це мав впорядковувати. Схоже, ніхто. Забудовник, який вивчав тоді територію біобазис, прямо сказав, що його машини просто все перемелють на дрібну труху, вивільняючи територію від будинків і їхнього вмісту.

Колекції Міжнародної радіобіологічної лабораторії — це історії двох безцінних зібрань співробітників чорнобильських лабораторій. Теріологічна колекція — це акуратно і по суті бездоганно оформлене як в ящиках (шкірки і черепи), так і на папері (журнал обліку) і електронних носіях (база даних). Колекцію зібрано переважно завдяки старанням С. Гацака протягом всього чорнобильського періоду — орієнтовно від року аварії (1986) до створення Чорнобильського заповідника (2016). Після деокупації м. Славутич колега, розуміючи безперспективність збереження колекції на місці через згасання лабораторії і власний пенсійний вік, запропонував забрати колекцію. Проте ця його пропозиція викликала недовіру багатьох через «чорнобильське походження» зразків, хоча насправді там є збори зі всієї України і всі матеріали пройшли радіаційний контроль, документ про що також було передано з колекцією. Врешті, автор на власний ризик отримав ці дві великі скрині (сумарним обсягом 400–500 л) і розмістив їх у одному непримітному місці на одному з поверхів музею. На жаль, матеріал за ці роки (2022–2025) так і не було музеєфіковано і навіть не опрацьовано від можливих шкідників.

Аналогічну («з Чорнобиля») колекцію, але ентомологічну, автор «запросив» через колег до ННПМ у тому ж 2022 р. Цю колекцію — а це кілька десятків ентомологічних ящиків переважно з метеликами і жуками — зібрав по різних регіонах України, на Кавказі, Далекому Сході, у Південно-Східній Азії тощо ентомолог Ігор Кравченко. Колега працював у Чорнобильському біосферному заповіднику, а з початком великої війни був мобілізований і 02.07.2022 загинув на фронті (URL), під Лисичанськом. Передати колекцію до ННПМ запропонував Д. Вишневський, і цю ідею підтримала мати героя. Наразі колекція перебуває в ННПМ на карантині й процедурах музеєфікації, з нею працює профільний фахівець О. Пархоменко, який на сьогодні опрацьовував приблизно третину жуків, а це близько 2600 екз., тобто загальний обсяг може бути оцінений у понад 15 тис. зразків (О. Пархоменко, особ. повід.).

Музей природи Харківського університету зазнав кількарізних руйнувань внаслідок вибухів ракет поблизу будівлі музею. Йшлося про значні руйнування колекцій, зокрема ентомологічних, надто після ударів у червні 2022 року²¹. За уточненнями колег з цього музею (Ю. Іллюхін, 15.06.2022, з посиланням на Ю. Гуглю) колекція не постраждала, оскільки була перенесена у більш захищене місце в тій самій будівлі. В будівлі музею руйнування стосувалися

²¹ Про руйнування будівель Харківського університету див.: Вебсайт «Фокус», 25.03.2022 (URL); також див.: Загородній, М. Вебсайт «УП.Життя», 25 квітня 2022 (URL).

Рис. 12. Музею природи Харківського університету в умовах війни: (а) руйнування будівлі музею після обстрілів у березні 2022 р.; стоп-кадр з відео на вебсторінці університету в соцмережі Facebook, 6.03.2022 (URL); (б) посилення фондкових колекцій захисними скринями від благодійників, фото з сайту музею (URL).

Fig. 12. The Museum of Nature at Kharkiv University during the war: (a) destruction of the museum building after shelling in March 2022; still image from a video on the university's Facebook page, 6 March 2022 (URL); (b) strengthening the scientific collections with protective boxes from benefactors, photo from the museum's website (URL).

вбитих вікон (рис. 12), які невдовзі були забиті ДСП або закриті плівкою. Ця історія повторилася принаймні ще один раз. Влітку 2023 р. харківські колеги-музейники повідомляли, що займалися тим самим, монтуючи плити (ДВП) у віконні пройми. Взагалі неймовірну роботу з попередження втрат колекцій внаслідок руйнувань зробили декілька співробітників, які в найскладніші дні штурмів і обстрілів міста тривалий час жили в підвалі музейної будівлі, включно зі згаданою ентомологинею.

Фонди й експозицію рятували своїми силами. Врешті, завдяки благодійникам музей зміг відремонтувати (по суті замінити) розбиті вікна і перепакувати значну частину фондкових матеріалів у спеціальні (пластикові й металеві) ящики для посилення захисту колекцій і поновити пошкоджені вітрини, про що повідомляється на сайті музею (URL). На щастя, прямих втрат музей не зазнав, але умови зберігання колекцій і ризику їх біопшкодження або небажаних і руйнівних кліматичних впливів у період від руйнувань і до завершення ремонту, який тривав до літа 2024 р., були великими.

Центральні зоологічні музеї Києва (ЗМКУ та зоологічна колекція ННПМ) зазнали значних руйнувань від одних і тих самих вибухів, що мали місце у жовтні 2022 р. на вул. Володимирській і в прилеглому Парку Шевченка. Вибухові хвилі зруйнували вікна і вітрини, розташовані біля або навпроти їх в багатьох частинах експозиції, особливо з зазнали руйнувань в обох музеях експозиції риб, амфібій і плазунів (рис. 13). Протягом тривалого часу вікна залишалися закриті плитами ДСП, проте завдяки спонсорській допомозі (Спілка випускників КНУ) і власним коштам колег (в ЗМКУ — М. Головушкіна і Ж. Розори) ситуацію було виправлено. Самі експозиції були відновлені силами і засобами музейників. Історія подібна до руйнувань у Харкові. Завдяки монтуванню нових вітрин з підсвіткою і відновленню або й частковій заміні зразків експозиційна частина ЗМКУ навіть стала значно кращою від довоєнного стану (рис. 13 с).

Руйнації і безлад на сході з 2014 р. дотепер

Луганські колекції. Зоомузей Луганського університету (місцева назва — «педінститут») при бойових діях в місті, що зачепили й будівлю ЛНУ, залишився неушкодженим. Проте немаленькі робочі колекції автора, в яких були і серії зразків (передусім черепа видів з двійникових

Рис. 13. Приклади руйнування та відновлення експозицій в ЗМКУ та ННПМ (Київ): (а) зруйнований і частково відновлений кістяк пітона тигрового (*Python molurus*) та (b) розбиті вітрини з комахами в експозиції ЗМКУ, фото автора, 13.12.2022; (c) відновлені вітрини ЗМКУ з рибами (поруч те саме з амфібіями і плазунами), які були повністю зруйновані після вибуху ракети за стінами будинку, фото автора, 29.05.2025; (d) фрагмент коридору «зоологічного» поверху ННПМ зі зруйнованими вікнами: фігури, які були закріплені на міжвіконних стінах, збереглися після вибуху неушкодженими; фото від О. Мартинова, 14.10.2022.

Fig. 13. Examples of damage and restoration of exhibits at the ZMKU and NMNH (Kyiv): (a) damaged and partially restored skeleton of an Indian python (*Python molurus*) and (b) broken display cases with insects in the ZMKU exhibition, photo by the author, 13 December 2022; (c) restored display cases at the ZMKU with fish (next to the same with amphibians and reptiles), which were completely destroyed after a missile explosion outside the building, photo by the author, 29 May 2025; (d) fragment of the corridor on the 'zoological' floor of the NMNH with broken windows: the figures that were attached to the walls between the windows remained intact after the explosion; photo by O. Martynov, 14 October 2022.

груп), зібраних у долуганський період, і численні колекції місцевої фауни, вдалося врятувати лише частково, за сприяння кількох випускників університету, які змогли забрати до себе частину колекцій і восени 2014 р., коли транспортне сполучення частково було відновлено (з переходами через зруйнований міст у Станиці Луганській), перевезти їх до Києва, де їх складовано в робочій кімнаті автора²². На щастя, була вивезена фактично майже вся остеологічна

²² На жаль, на них так і не було виділено ні шаф, ні коробок, ні банок, ні спирту. Підписане восени 2014 р. акад. Б. Патонем клопотання директора ННПМ проф. І. Ємельянова про надання службового житла, у т.ч. для складування колекцій, про що було прямо зазначено в доповідній, схваленій відповідною резолюцією, за 12 років так і не було виконано.

колекція (окрім великорозмірних звірів), а це не менше 500–700 черепів. Вся колекція мокрих препаратів (а це до 50 банок загальним обсягом не менше 70–100 л.), за винятком кількох банок з кажанами, залишилася на місці і невдовзі після виїзду (12.07.2014) була викинута, як і чимала (понад 100 пробірок) колекція вологих препаратів дрібних ссавців (передусім кінцівки) і така ж за обсягом колекція проб для секвенування ДНК. В тій самій кімнаті було близько 20 особових справ зоологів, пов'язаних із зоомузеєм ЛНУ, а також велика папка зі світлинами різних років і особистий фотоальбом І. Сахна — засновника ЗМЛУ — лише це (але добре, що хоча би це) було передано (повернуто) в архів університету.

Герпетологічні колекції — перше, що стало об'єктом аналізу в проекті цього дослідження у зв'язку із запитом австралійської колеги Лідії Фукско, що вивчає втрати колекцій плазунів [Tyler *et al.* 2023], для якої й було підготовлено нарис про втрати колекцій в Україні, зокрема й в Луганську (21.10.2019). Музеєфікована частина колекції плазунів, амфібій та риб, що зберігається в ЗМЛУ під вітринами пташиної експозиції та у таксидермічній кімнаті, переважно у 0,5–1-літрових банках, з 2013 р. не доливалася. І змін не було ні у 2015 р., ні у 2017 р. (пізніше не відомо, але очевидно, що також). Окрім «решток» колекцій Денщика у підсобці аудиторії 551 (фрагмент музею з експозицією комах) було розміщено всі інші вологі колекції, зокрема й колекцію амфібій Святослава Щербака (не менше 10 банок з біостанції «Ілленко», заказчика Юницького та ін.), а загалом понад 50 банок з різними матеріалами і з різних місць (С. Філіпенко, особ. повід.).

Жахливою історією стало тривале відключення електропостачання в університеті, що мало місце у травні (а згодом протягом всього серпня). Тоді зазнали розморозки всі доступні зоологам холодильники і морозилки, зокрема й великий морозильник в самому музеї ЛНУ та холодильних з морозильною камерою в робочій кімнаті автора, в яких були сотні зразків птахів, ссавців та плазунів, у т.ч. десятки зразків великорозмірних тварин, включно зі шкірами або недочищеними черепами хижих і копитних ссавців і хижих птахів, а також цілком замороженими тушками дрібніших тварин. Серед останніх, на превеликий жаль, викинутих через неможливість їх препарування були прикопані дві хохулі та перегузня, що «чекали» свого часу для опрацювання. Тоді ж з Луганська були вивезені дві остеологічні колекції хижих, в т.ч. робоча колекція одного аспіранта та колекція одного з музеїв, взята на опрацювання іншим аспірантом, який за кілька років змушений був покинути аспірантуру. Одна з них, згодом описана як колекція ЗМЛУ [Filipenko 2017], перебуває в евакуації через неможливість її повернення і не передана на зберігання до жодного з музеїв через низку нестиковок і, врешті, через мобілізацію колеги до війська.

Одним із умовних позитивів, про яких науковими журналістами було зроблено кілька примітних медійних історій (напр., в циклі «Голий землекоп»), стало рятування у 2014 р. луганської колекції черепів гризунів-землеріїв, яка містила не тільки матеріали, зібрані автором і колегами (передусім М. Коробченко) в останні 10 років, але й давні зразки, коробки з якими пережили кілька міграцій. Ця «старша» частина колекції, первинно вивезена відомою дослідницею сліпаків Євдокією Решетник з Чорноморського (тоді «Надморського») заповідника близько 1937 р. і значною мірою нею доповнена [Korobchenko 2016], в 1930–1940-х роках стала частиною колекції Зоологічного музею ВУАН, згодом відділу палеонтології ІЗАН (оскільки його керівник В. Топачевський готував докторську і монографію про цих гризунів [Topachevsky 1969]).

Згодом сліди цієї колекції були втрачені, а при її розшуку автор виявив згадки про зразки в публікаціях одного колеги, що готував дисертацію по екоморфології *Spalax* [Pasichnyk 1992, 1994], після чого з ним було налагоджено контакт, і зразки, що з роками були переміщені до гаража, врешті було «відкопано» і передано до Луганська через студентів й аспірантів, відряджених на конференції 2012–2013 рр. у Ніжині та Києві, завдяки чому зразки було отримано і описано як віднайдену частину колекції ННПМ-р [Korobchenko 2014]. Восени 2014 р. завдяки одному з лаборантів ЛНУ ці коробки було перевезено до Києва. Отже, колекція в різний час

мала 7 адрес, проте не була втрачена. Цінність її не тільки історична і не тільки в тому, що такі збори тепер неможливо повторити через охоронний статус більшості видів, окупацію територій їх мешкання та руйнацію біотопів. Останнє особливо стосується сліпака піщаного (*Spalax arenarius*), ендеміка нижньодніпровських пісків, біотопи якого зазнали багатьох обстрілів, пожеж і впливів важкої техніки, а «на додачу» — затоплення водами Каховського вдсх. [Zagorodniuk & Korobchenko 2023]. Ще однією цінністю цих колекцій стало те, що серед них було виявлено типові зразки зазначеного виду-ендеміка [ibid.].

Неочікуваною новиною стала пожежа у створеному близько 2010 р. невеликому Зоомузеї Східноукраїнського університету імені Даля (т. зв. «машінститут»). Автору довелося працювати з окремими частинами колекції, передусім з кажанами (нічніці) та з гризунами (мишівки), і ці матеріали були надзвичайно цінними. В цій самій колекції були й численні зразки (зокрема й банки з плазунами), вивезені таємним способом задля їх рятування від знищення з лабораторії Луганського заповідника за участі автора. Цю лабораторію заповідника переобладнували в звичайні робочі кімнати, одна з яких була оформлена під проживання співробітників заповідника, тому ця акція стала порятунком, на жаль, для лише частини колекції і ненадовго. Загальний обсяг колекції в «машінституті» може бути оцінений в кілька десятків тисяч зразків, які тепер не існують; пожежа, що сталася вже в умовах окупації, близько 2017 р., все знищила. Звісно, це не втрапи Лувра чи Угорського або Бразильського природничих музеїв від пожеж [Boros 1957; Kumar 2010 та ін.], але кожна втрата наносить непоправні збитки.

Бахмутський та інші краєзнавчі музеї сходу. Бахмутський музей до війни мав у своїй колекції понад 30 тис. експонатів, розміщених у 14-ти залах. Музей цей зазнав багаторазових втрат. Ще перед Другою світовою війною в час, коли було розпочато комуністичні репресії щодо визначних науковців, зокрема й Бориса Вальха, однієї з ключових персон в історії цього музею, колекції частково було роздано по різних музеях, а значна частини (6–12 тис. зразків) вивезено в Баку, до Інституту зоології Азербайджанської АН [Zagorodniuk & Parkhomenko 2018]. Музей в новорічну ніч 1942 р. згорів, проте надалі був відновлений. Нова біда повторилася за 80 років, вже в умовах російської окупації, — як і все місто, цей музей було знищено. На щастя, частину зібрань було евакуйовано на захід. Щодо евакуації відомо небагато:

«Евакуацію музею обговорювати не можна згідно з інструкцією — як, куди й ким евакуйовується колекція відомо міському та обласному управлінню культури, існують розпорядчі документи Міністерства культури, в тому числі накази. Страшні факти пограбувань, знищення та мародерства країни-агресора доводять, що чим ретельніше виконуються накази та інструкції, тим безпечніше музейникам і експонатам»²³.

Згодом з'явилися більш докладні відомості про релокацію з описом поточної діяльності Бахмутського музею на новому місці, з чого слідує, що переміщено не лише колекції, але й весь музей як установу²³, що подібно до переміщень низки навчальних закладів, зокрема й близько 10 національних і державних університетів.

Подібні історії з руйнуваннями, а окремі й з релокаціями, мали більшість «східних» музеїв (рис. 14). Повністю знищеними стали й такі краєзнавчі музеї, як Охтирський та Лиманський, при тому останній було знищено до фундаменту, а поміж уламків стан виявлено лише окремі обгорілі фрагменти, зокрема й уламки черепів і роги давніх ссавців (URL)²⁵. При тому в частині випадків відомо про пограбування музеїв окупантами.

²³ Семаковська, Т. 2022. Безпека музейників та експонатів. Як і навіщо евакуювали бахмутський музей. Вебсайт bahmut.in.ua, 8 липня 2022, URL

²⁴ Бальчінос, А. 2025. Краєзнавчий музей Бахмута: життя та збереження спадщини в умовах війни. Вебсайт «Антикризовий медіа-центр» (acmc.ua), 18 січня 2025. URL

²⁵ Зазначений журналістський матеріал «У Лимані на згарищі знищено росіянами музею вціліли кістки доісторичних тварин та цегла з Бахмута, їх знайшов захисник» (автор Н. Жукова, вебресурс «Вільне радіо», 1.06.2023) містить низку важливих фотодлястрацій.

Рис. 14. Маріупольський, Охтирський і Бахмутський краєзнавчі музеї, що стали жертвами російської агресії: (a) Маріупольський музей після обстрілів і знищення, квітень 2022 (за сайтом музею: URL); (b) Охтирський краєзнавчий музей після авіабомбардувань й артобстрілів рф 7/8 березня 2022 р. зазнав нищівних ушкоджень (за: URL); (c) Бахмутський музей у 2018 р., який знищено окупантами у 2022–2023 р. (за wiki: URL, фото А. Zakharov 2018); (d) панорама Бахмута при його нищенні агресорами (за: URL, Фото: К. & В. Ліберови).

Fig. 14. The Mariupol, Okhtyrka, and Bakhmut local history museums that fell victim to Russian aggression: (a) Mariupol Museum after shelling and destruction, April 2022 (according to the museum's website: URL); (b) Okhtyrka Local History Museum after air raids and artillery shelling by the RF on 7/8 March 2022, which suffered devastating damage (according to: URL); (c) Bakhmut Museum in 2018, destroyed by the occupiers in 2022–2023 (according to wiki: URL, photo by A. Zakharov 2018); (d) panorama of Bakhmut during its destruction by the aggressors (according to: URL, photo by K. & V. Liberovy).

Інформація про релокації і заходи зі збереження колекцій, як не раз підкреслювали колеги з регіональних музеїв, не рекомендована до поширення, хоча документів про це автор не знайшов. Тема релокації музеїв активно обговорюється в соцмережах і наукових публікаціях [напр., Mamedova 2024, 2025]. На жаль, серед п'яти варіантів релокацій музеїв [ibid.] — від часткових до повних — жодний не стосується природничих колекцій, а найближчим варіантом в обговореннях є «ціннісна релокація (релокація культурних цінностей)» [Mamedova 2024: 95]. Про лише «культурні цінності» йдеться й на вебсайті Мінкультури (URL).

Повну картину з переміщеннями музеїв, часткових колекцій та окремих зразків можна буде відтворити тільки після війни і вигнання окупантів. Тим паче, що є непоодинокі випадки, коли колеги вивозили цінні зразки за межі зон потенційного ураження, ніяк не повідомляючи про це виді керівні органи, оскільки часу на обговорення не було, та й чиновники цілком очікувано не мали бажань брати на себе відповідальність за подібні рішення. Що не було вивезено або не було обмежено в доступі, не раз ставало об'єктами пограбувань та вандалізму. Понад те, вже зараз можна говорити про те, що в частині випадків руйнаціям передували цілком організовані пограбування, як це мало місце в Миколаєві. Сталося це й з колекціями поруйнованих музеїв. Наприклад, колеги-музейники зі сходу, що зараз перебувають у збройних силах, проте моніторять вебфоруми археологів і колекціонерів, відмічали появу на російських ринках і форумах колекціонерів унікальних зразків (зокрема зооморфних статуєток),

які поза сумнівом до війни були в колекціях пограбованих і знищених краєзнавчих музеїв Донецька і Маріуполя.

Донецький ОКМ зазнав руйнувань у ніч з 20 на 21 серпня 2014 року в результаті ворожого артобстрілу. Зі спогадів колег (О. Герман, особ. повід.): «Незадовго перед тим зав. відділом природи цього музею Людмила Нестеренко занедужала і померла. І пішла поголоска після руйнації музею, що добре те, що померла сама і не побачила, як знищили саме її відділ, бо якраз те крило, де зал Природи, завалилося... думаю, дійсно, це її як не вбило би, то спричинило би надлюдський біль, вона вклала Душу в це». Втрата цих колекцій непоправна, і фондів, і експозиції.

Звісно, окупантів, які переписують історію України на себе, більше цікавлять культурні цінності, і відомі численні приклади вивезення картин з художніх музеїв окупованих Маріуполя, Мелітополя і Херсону, де діяли спеціальні бригади російських мародерів, які описували, пакували і вивозили колекції, про що є чимало відеоматеріалів у форматі новин та документальних фільмів (напр. URL1, URL2). Відомою з часом стала й історія з вивезенням колекції ікон та інших артефактів (25 тис. предметів) до Лувра у травні 2023 р., що робилося з низкою важливих заходів і в повній таємниці (URL). Проте і природничі колекції стають об'єктами пограбувань. Особливо окупантів цікавлять археологічні матеріали, але також і палеонтологічні та зоологічні матеріали. Частіше ж такі колекції просто руйнуються, як в процесі окупаційних дій, так і без подальшого догляду. Можна зауважити, що це стало ознакою сучасної війни: німці приділяли природничим колекціям значно більше уваги на відміну від окупантів зі сходу.

Заповідники сходу й півдня. Були й втрати через непряме знищення. Музей природи Чорноморського біосферного заповідника НАН України з унікальною експозицією (<http://doi.org/10.53452/nt1642>), що була однією з найбільших атракцій Голої Пристані, припинив існування 6.06.2022. Це сталося внаслідок катастрофічної повені після підриву окупантами греблі Каховського водосховища: від музею не залишилося й сліду, хоч і без жодного пострілу. Добре, що частина колекцій була свого часу передана до ННПМ, проте унікальні опудала в скляних кубах від майстра Сергія Милинського назавжди втрачені.

Величезна колекція зразків у зоологічних колекціях багатьох заповідних об'єктів втрачена за останні чотири роки через відсутність догляду за ними, руйнування будівель і припинення діяльності установ, де такі колекції були (напр. у Святих Горах, в Станиці Луганській тощо). Деякі заповідники змогли вивезти частину своїх колекцій, зокрема й Луганський (частину теріологічних матеріалів отримано автором для фондів ННПМ від В. Мороза), проте далеко не все було врятовано.

Обговорення

Про статус релокаторів

Питання досить гостре — який статус мають ті, хто переводить або переховує колекції, і який статус мають переміщені чи сховані від окупантів чи мародерів (чи просто від ризиків їх появи) колекційні серії? Суміжні питання: (1) чи перевезення колекцій на захід в умовах поточної війни аналогічно до переведень (вивезень) колекцій їхніми авторами, неодноразово згаданими вище, у 1943 р. на захід в умовах наступу все тих же східних інвайдерів? (2) переведення власних робочих колекцій, які навіть не були на момент вивезення не облікованими в якихось офіційних реєстрах (що зробило чимало колег у 1914 р. і у 2022–2023 рр.), чи є рятуванням чи крадіжкою чи іншими діями? (3) чи має будь-хто, хто по суті рятує колекції, вчиняти за совістю чи за процедурою (якщо така є), коли немає зв'язку, часу, або й сил вдіяти інакше, усвідомлювати себе порушником якихось інструкцій (якщо такі існують і доступні до вивчення в умовах форс-мажору)?

«Людські питання ці засмучують мене» — парафраз на відомий вислів класика національної ідеї, надто у стосунку до об'єктів національного надбання. Маємо шукати рішення, виходячи з досвіду і реалій, описаних вище. Одним з ключових положень, які мають звучати в цій царині, є те, що вивезення, переміщення, приховування колекцій має передбачати їх повернення після виправлення ситуації (деокупації, відновлення громадського порядку, відміну військового стану тощо). Проте, як і кого оголошувати про вчинені дії рятівельниками, щоби їх не визнали злодіями? І як уникнути такого статусу з будь-якого боку — хоч окупантів, хоч оборонців, а надто з боку чиновників, задачами яких є розробка інструкцій і вимагання поважати їхні дії більше, ніж вчинки посполитих на межі героїзму?

Проте ще одне застереження: коли дослідники перевозять (переміщують) власні колекції, часто зібрані й музеєфіковані зовсім не за власний кошт, хоча й на власний розсуд і з власними страхами й ризиками, не маючи на те офіційних повноважень, чи вони порушують якісь правила, яких мали би дотримуватися? Чимало колег переводять колекційні зразки і колекційні серії й поза військовими діями. Наприклад, коли фронт десь там далеко, а ми їдемо працювали з «власними» колекціями до умовного Львова або по роботі, або в статусі біженців (невідомо ким «переміщених осіб» з колекціями, що також їдуть з нами, бо без них ми ніхто). Кому і як потрібно про це повідомляти? Напевно, це варто якось фіксувати, як фіксував все Микола Шарлемань, що його врятувало від репресій, коли він зі своїми цінними папочками потрапив випадково в зону радянської окупації і змін розповісти про тих, хто проскочив цю зону і опинився разом із колекціями у вільному світі. Чимало таких самих колекцій виїхало зі сходу й центру України на захід і тепер, протягом 2014–2025 років, а люди, які сприяли цьому, є й у зонах окупації.

Все це висловлено не як позицію, а як пропозицію для дискусій і рішень, які конче необхідні — і для збереження колекцій, і для захисту тих людей, які перевозили їх, тобто рятували, хоч для наших чиновників і їхніх окупантів це може бути ні чим іншим, як крадіжкою. Тобто приводом для репресій. Те саме стосується і тих колег, які залишилися в окупації і опікуються колекціями, що не були вивезені. Автор не раз казав своїм «окупованим» колегам, що це найкраще, що вони можуть зробити за умов, що склалися. Повторюючи вчинки багатьох тих, кого ми тепер вважаємо героями (як от Євдокії Решетник), проте які не уникли стандартних восьми років мордовських таборів та чернігівських виправних колоній. І ті, хто переводив і по суті рятував, і ті, хто зберігає й опікується колекціями іншими способами, мають бути захищені.

За підсумками тривалих дискусій з ШІ можна впевнено говорити, що: (1) Релокатори сьогодні діють на межі добра і правової невизначеності. (2) Вони не мають гарантованого правового статусу, але можуть захищати себе через документування, публічність і партнерство з інституціями. (3) Дуже важливо — хоч в мінімальному обсязі — зберігати акти, дозволи, фотографії, списки, бо вони й є вашою «бронею».

Заходи, що можуть сприяти збереженню колекцій і окремих зразків

Поза сумнівом, одними із головних принципів збереження колекцій є незмінна тріада:

- 1) належний догляд включно з наявністю відповідно обладнаних приміщень (сховищ);
- 2) уникнення зберігання всього цінного в одному місці (і навіть в одному музеї);
- 3) наявність відповідного штату з відповідним забезпеченням.

Ці три умови далеко не завжди виконуються, проте важлива кожна з них.

Принципово важливим заходом є забезпечення належного поточного зберігання й експонування зразків. Це поточна робота, яка мала би убезпечити колекції від пожеж, затоплень, руйнування шкодочинними комахами, грибками, вібрацією. Проте це не тільки щоденна рутинна робота, але й та частина практичної діяльності музейників, яка йде у «фоновому» режимі, в умовах повсякденної турботи про зібрання.

Щодо концентрації зразків в одному місці: досвід з випаленням пожежею бразильського природознавчого музею (2018)²⁶, описана М. Шарлеманем загибель колекцій при бомбуваннях Вроцлава (1944) та руйнування багатьох інших зібрань, зокрема й в ході російської експансії на сході України красномовно свідчать про важливість останньої компоненти. Наприклад, знищений двічі Бахмутський краєзнавчий музей — пожежею у січні 1942 р. в умовах німецької окупації та внаслідок бойових дій росіян 2022–2023 рр. зміг зберегти свої безцінні колекції завдяки вивезенню принаймні частини їх, у т.ч. перед Другою світовою війною — Б. Вальхом до Азербайджану, а в розпал поточної війни — волонтерами і музейниками на Поділля (див. вище).

Третя складова — це людський фактор, важливий в усі часи. Наявність власних штатів і належне їх забезпечення формує пул відданих музейній справі людей. Завжди є небайдужі колеги, які дбали про колекції не менше, ніж про власну безпеку і докладали неймовірних зусиль для їх збереження. Це було і в частині Першої світової, і в часи революції 1918–1921 рр., і в часи 2СВ (de facto 1941–1943 рр.) та пізніше, коли були повернуті деякі зібрання, вивезені окупантами, чому сприяла особиста участь окремих зоологів (про що є вище). Те саме має місце і в поточній війні.

Очевидно, що перелічені заходи важливі й в умовах воєнного стану, оскільки можливості доглядачів колекцій стають вкрай обмеженими, як і ресурси (інсектициди, морозильні камери, електроживлення для обладнання, опалення, можливості заміни вікон тощо). Проте виникають і потреби в додаткових, окрім цих, заходах. Деякі з корисних заходів і засад функціонування музеїв в умовах війни, хоча документ орієнтовано на «культурні цінності», викладено в матеріалі «Захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту» на вебсайті Міністерства культури та стратегічних комунікацій (URL).

Відзначимо найважливіші дії (таких сім), спрямовані на збереження колекцій, супроводжуючи кожний пункт запропонованого тут переліку 2–3 прикладами:

- 1) посилення заходів захисту й безпеки, включно з перевіркою працездатності систем пожежної безпеки, створення запасів автономного функціонування (вода, генератори, місця відпочинку) й ключового рятівельного інструментарію, організацію охорони (зокрема й цілодобової), проведення тренувань, створення запасів підручних матеріалів «репараційного» значення (фанера, агроволокно, пакувальні плівки й целофан, цемент)
- 2) вивезення (евакуація) колекцій на далекі відстані силами поточних зберігачів. Такі приклади в історії зоологічних колекцій маємо стосовно вивезення колекцій Зоологічного музею ВУАН (на початок 2СВ у складі ІЗАН) до Уфи (Башкирія) у серпні–вересні 1941 р. в умовах загрози окупації Києва німецькими військами. У подібному ритмі напевно було вивезено й значну частину колекцій Таврійського музею бл. 1918–20 рр., ймовірно за участі Вагнерамол. (підказки щодо давніх зразків *Ellobius* див.: [Zagorodniuk et al. 2015]); вивезення найбільш цінних колекцій з окремих установ за межі Києва при загрози окупації міста у 2022 р. (деталі поки не розголошуються); підготовка до вивезення колекцій Херсонського ОКМ (зокрема, колекції Йосипа Пачоського);
- 3) переміщення цінних частин колекцій у краще захищені приміщення або на нові адреси. Таке було перед початком окупації Києва і підготовці міста до оборони у 1941 р. стосовно колекцій УСГА; те саме було на початку війни з залишеними в Києві колекціями ІЗАН (нині колекції ННПМ), що були перенесені у підвальні приміщення в тій самій будівлі, що зберегло їх від руйнувань і заморожувань; у Львові розбір найбільш цінних кістяків і перенесення їх і низки високо цінних частин колекції в інші приміщення та (або) переміщення відповідних шаф чи скринь у більш безпечні місця; колекції УНТ були у ящиках, що докладно описано у огляді стану музею у 1919 р. [Yanata 2008].

²⁶ Стаття «Національний музей Бразилії з величезною колекцією згорів у пожежі», 2.09.2018. bbc.com (URL).

- 4) підготовка евакуаційної інфраструктури, включно з переміщенням шаф, заміною замків і впорядкуванням матеріалів та системи відповідальних (приклад із наказів по ІЗАН наведено вище) та пакуванням матеріалів; пакування й підготовку до евакуації описано і щодо матеріалів природничого факультету Луганського педінституту, де був один з найбільших природничих музеїв сходу; чергування персоналу, що залишився — це, зокрема, було й у 1941, і в 2022 рр.
- 5) організація інформаційного простору (зокрема й зв'язку), сприятливого для охорони, збереження та (або) евакуації колекцій і персоналу. Важливим елементом є забезпечення режимів мовчання і нерозголошення планів та дій поза колом організаторів, зокрема й обсягів та місць вивозу колекцій. Такі ситуації (з очевидно негативним досвідом) мали місце в Бахмуті, Херсоні, Миколаєві та інших місцях. Важливим є проведення вебінарів, у т.ч. з поширенням навичок в аналізі OSINT-пошуку, необхідного для аналізу ситуації з переміщенням та (або) охороною колекцій та моніторингом (виявлення й ідентифікація) ймовірно втрачених зразків і колекцій.
- 6) посилення захисних умов приміщень — щільне закриття вікон, зокрема й через ризики біопшкоджень, які неминучі в умовах недостатнього догляду за колекціями, підготовка і виставлення на видні місця вогнегасників та інших підручних матеріалів (надто різних клейонок) для ліквідації катастрофічних явищ; підготовка підумів, тари, нош, скринь, пакувальних і захисних матеріалів. Такі заходи здійснювалися і виявлялися ефективними й раніше (описані щодо колекцій Педмузею 1914 р., УНТ 1918–1921 рр., УАН 1941 р.), згадки про скрині і спаквані матеріали є в історії багатьох музеїв; «сидять на скринях» і деякі сучасні музеї, надто обласні краєзнавчі.
- 7) особові історії та «повсякденна» героїка — окрема тема, яку наповнюють події різного часу, головними дієвими особами чого виявляються самі музейники, безмежно віддані своїй справі. Вище не раз згадано приклади збереження колекцій від руйнувань і грабувань, зокрема й приховування зразків від вивозу окупантами. Такі саме вчинки відбувалися на початку другої фази поточної війни (2022–2024) в історії київських і не тільки колекцій, деталі чого поки що не можна розголошувати; тепер дещо відомо про героїчне вивезення історико-культурних колекцій з Бахмуту тощо (URL).

Ще одним важливим заходом в окремих музеях, передусім у ДПМ (Львів), стала розробка схем і протоколів оцифрування колекцій, як тих, що є високо цінними і можуть бути безповоротно втраченими, так і тих, що зазнали ушкоджень внаслідок бойових дій і супутніх факторів [Novikov *et al.* 2023]. Звісно, зображення (хай і голографічні) не замінять оригінали, але принаймні як ваучерні «зразки» і демонстрації значимих ознак вони є цінними, оскільки зберігають частину неповторної первинної інформації. Як це не банально звучить, але цифрові технології, при всій їх сучасності та ефектності, не можуть замінити рутинну роботу — обладнання сховищ, забезпечення сталих мікрокліматичних умов, дотримання засад біобезпеки і графіків обробок колекцій, каталогізацію і перевизначення зразків відповідно до нових таксономічних ревізій, неперервне залучення їх до матеріалів для все нових дослідницьких проектів.

Останнє — дуже непроста задача: зберігати давнє (і тим цінніше, чим давніше), проте з можливостями залучення таких матеріалів для сучасних досліджень з використанням сучасних засобів аналізу й ревізії біотичного різноманіття. Окрім цінності таксономічної (голотипи, топотипи тощо) та фауністичної (ваучерні зразки, хронікальні серії), колекції важливі як потенційне джерело нових даних для вивчення морфологічної мінливості (включно з 3d-техніками), багаторічних змін видових ознак та історичних змін фауни тощо. При тому колекції, маючи особливу цінність якраз за компонентою найдавніших зразків, є найбільш вразливими в тій самій позиції — різноманітні детритофаги (гриби, шкіроїди тощо) і мікрокліматична нестабільність умов зберігання, надто за форс-мажорних обставин, викладених

у цій праці, а також вимушені переміщення, навіть «незначні» і локальні, також неминучі в умовах тих самих обставин, — все це веде до руйнування зразків, втрати ними ціннісних особливостей та ознак, які могли би бути основою нових досліджень і порівнянь. Ця остання теза заслуговує на окрему розвідку.

Післямова

Коли мова йде про людські втрати чи ситуативний (або й хронічний) брак фахівців, обмежені ресурси та концентрацію суспільної і державної уваги й зусиль на стримуванні ворогів або наслідків стихійних лих, на подоланні соціальних катастроф або економічного занепаду, музеї мають залишатися об'єктами першочергової турботи. Ця теза, очевидна для музейників та інтелектуальної еліти будь-якої країни, не завжди заходить чиновникам, які діють майже завжди виключно в межах інструкцій, а не як частина соціуму чи відповідно до громадянської позиції. Вони не можуть порушити інструкції, а прецедентів невідповідності дій в кризових ситуаціях до інструкцій чимало.

Автору також відомо далеко не один приклад заходів із рятування колекцій, які зроблені не за інструкціями, і в 2014, і в 2022 роках, та й в інші кризові часи. Понад те, тепер відомі приклади позовів проти рятувальників колекцій (зокрема й зі зони бойових дій) у зв'язку з проведенням рятувальних дій не за інструкціями, і в значній частині випадків навіть не тому, що були форс-мажорні обставини, але й тому, що до очікуваного форс-мажору додавалася відсутність інструкцій, їхня недоступність або невідповідність інструкцій та якихось розпоряджень умовах цих самих форс-мажорів.

І так було в усі часи. Важливо відмітити, що людський фактор незмінно виявлявся ключовим. І тому тут були явні герої і зрадники, проте це виходить за межі академічних досліджень, і тому тут не розглядається (проте нагадаю про колаборантів в Херсоні та інших містах, які допомагали окупантам вивозити колекції). Героїзм також нерідко є зворотним боком чиєїсь безвідповідальності або бездіяльності. Загалом це подібно до поведінки людей в умовах пожеж, коли в порушення законів або персональних просторів рятують інших людей або певні цінності, тварин, історичні пам'ятки. Власне, в історії природничих зібрань, в які вкладали свої час, сили, ресурси і душу музейники, колектори, зберігачі колекцій, є чимало подібних прикладів. Такі зразки й колекції не мають ринкових цін, а записані в бухгалтеріях оцінки вартості є по суті фіктивними, часто написаними виключно через певну інструкцію.

Проте істинна цінність їх надвелика. Для бодай поверхневого уявлення про цінність природничих колекцій варто лише оцінити обсяги витрат, знань та умінь, які необхідні для отримання інших подібних зразків або й повної заміни колекцій, у т.ч. й відповідної якості зразків і належного препарування, годі казати про географію. Це за умови, що такий матеріал в принципі доступний (і загалом існує в бажаних місцях, бо природа загалом і ареали видів змінюються) і що він дозволений до здобування, що не факт. Тому втрати колекцій є незворотними, некомпенсованими навіть теоретично. А якщо мова йде про іменні колекції, що здобуті відомими дослідниками і мають, окрім природничого, ще й історичне значення, якщо мова про фауністику чи географічні серії, що характеризують види, а тим паче якщо мова про унікальні типові матеріали — втрати непоправні.

Подяки

Автор щиро дякує колегам, які сприяли цій розвідці. Серед безцінних коментаторів і соратників — Олександр Герман, Лідія Фукско (Lydia Fucsko), Марина Коробченко, Сергій Литвиненко, Юрій Міщенко, Євгенія Улюра, Сергій Філіпенко, Еміль Хоменко. Дякую М. Біляшівському, Д. Вишневському, В. Граммі, І. Коноваловій, О. Кушніруку, О. Пархоменку, Л. Прокочук, Ж. Розорі, О. Шиян, А. Шмалько за консультації щодо колекцій. Моя подяка А. Боко-тею, В. Дернову, М. Коробченко, І. Шидловському за важливі правки, коментарі й зауваження до тексту рукопису.

Декларації

Фінансування. Дослідження виконано в рамках науково-дослідної роботи ННПМ НАН України «Наукові фондові колекції та експозиція природничих музеїв як джерело вивчення формування, історії розвитку та змін біотичного різноманіття в умовах війни в Україні; музейно-педагогічна діяльність наукових музеїв та її значення у воєнний час» (Державний реєстраційний номер 0124U000572».

Конфлікт інтересів. Автор не має жодних конфліктів інтересів, які могли би вплинути на зміст цієї статті.

References

- Akimov, I. A., V. A. Kharchenko, A. V. Puchkov, M. D. Zerova, L. A. Kolodochka, [et al.]. 2016. Scientific fund collections of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology, NAS of Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 95–108. <https://doi.org/10.15407/vnm.2016.14.095>
- Aksenenko, E. V., S. P. Gaponov. 2019. On the 125th anniversary of the birth of Professor I. I. Barabash-Nikiforov. *Field Biologist Journal*, **1** (2): 96–101. [Russian]
- Alekseev, S. Y. 2013. Issues of museum reorganization in the Reichskommissariat Ukraine in the documents of the Regional Administration of Archives, Libraries and Museums (1942–1943). *Sumy Historical and Archival Journal*, **20**: 59–63. [Ukrainian] URL
- Andreone, F., S. A. James, S. Li, [et al.]. 2024. Enlighten the Marvels: a new journal dedicated to natural history museums, collections and their role in interpreting a changing world. *Natural History Collections and Museomics*, **1**: 1–7. <https://doi.org/10.3897/nhcm.1.142018>
- Bezlutska, O. 2021. O. O. Brauner's contribution to the development of museum practice. *Grail of Science*, (10): 533–537. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.19.11.2021.106>
- Biliashivsky, M. M., Z. V. Rozora. 2004. Zoological Museum. In: *Essays on the History of the Faculty of Biology. Phytosociocentr*, Kyiv, 250–269. [Ukrainian]
- Biliashivskiy, M. M. 2012. Zoological Museum of National Kyiv's Taras Shevchenko University as a cultural phenomenon of Ukraine. In: *University Museums: European Experience and Ukrainian Practice*. Collection of works of scientific-practical conf. Nizhyn, 39–52. [Ukrainian]
- Boros, I. 1957. The tragedy of the Hungarian Natural History Museum. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici*, **8**: 491–505.
- Charlemagne, M. 1928. [Preface to the article by] Gerchner, V. Y.: Materials for the study of birds of Podillia. *Proceedings of the Physics and Mathematics Department of the Ukr. A.S.*, **6** (3): 329–330. [Ukrainian]
- Charlemagne, N. 1930. Distribution of Desman (*Desmana moschata* L.) in the Dnipro basin in connection with the geological past. In: *Quaternary Period, Issue 1–2*. All-Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, 169–175. (Series: Proceedings of the Natural and Technical Department. Vol. 1–2. No. 10) [Ukrainian]
- Chornobai, Y. 2000. The architect own Oykumena. *Proc. of State Nat. Hist. Museum*, **15**: 5–12. [Ukrainian]
- Crumly, C. R. 1984. Saving a legacy: natural history collections in Germany before and after World War II. *Curator*, 1984: 205–209. <https://doi.org/10.1111/j.2151-6952.1984.tb01277.x>
- Emelyanov, I. G., O. V. Chervonenko. 2016. On the history of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (to the 50th anniversary of establishment). *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 3–12. <https://doi.org/10.15407/vnm.2016.14.003>
- Ernst, F. 1918. *Art Treasures of Kyiv Damaged in 1918*. Guro, Kyiv, 1–20. (за URL) [Russian]
- Evstafiev, I. 2024. Zoological exhibitions in natural history museums: classic design and modern approach. *Theriolgia Ukrainica*, **28**: 201–224. [Ukrainian] <https://doi.org/10.53452/TU2817>
- Evtushenko, G. 2014. History of the formation of the Zoological Museum of Luhansk National University. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Zoological collections and museums: collection of scientific works*. NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 107–112. [Ukrainian] URL
- Fedorova, L. D. 2010. Museum of the Kyiv Branch of the Imperial Society for Correct Hunting. In: V. A. Smolii et al. (eds). *Encyclopedia of Ukrainian History, Volume 7 (Mi-O)*. NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian History. Naukova Dumka, Kyiv, 109. URL
- Filipenko, S. 2017. Carnivore mammals in the osteological collection of the Zoological museum of Luhansk National University. *Visnyk of Lviv University. Biological series*, **75**: 107–118. <https://doi.org/10.30970/vlubs.2017.75.12>
- Fomin, S. 2014. Analysis of the collections of poikilothermic vertebrates at the Zoological Museum of Shevchenko University in Luhansk. In: Zagorodniuk, I. (ed.). 2014. *Zoological Collections and Museums*. National Museum of Natural History, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 95–100. [Ukrainian] ISBN 978-966-02-7388-7
- Gallo G., M. Fyhrie, C. Paine, S. V. Ushakov, M. Izuhio, [et al.]. 2021. Characterization of structural changes in modern and archaeological burnt bone: Implications for differential preservation bias, *PLoS ONE*, **16** (7): e0254529. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0254529>
- Glotov, S. V., A. V. Martynov, A. V. Shavrin. 2022. A catalogue of the types of rove beetles (Coleoptera: Staphylinidae) deposited in the collection of Johan Heinrich Hochhuth in the National Museum of Natural History

- of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Zootaxa*, **165** (3): 301–345. <https://doi.org/10.11646/zootaxa.5165.3.1>
- Godlevska, L. V. 2013. Recent bats in the collection of the Paleontological museum of NMNH, NAS of Ukraine. *Collection of works by the Zoological Museum (Kyiv)*, **44**: 145–157. [Ukrainian]
- Gorodetsky, V. V. 2012. In *The Jungles of Africa: a Hunter's Diary*. Compiled by K. Oleksyna. Zoloti Vorota, Kyiv, 1–195. [Ukrainian]
- Karamash, S. 2019. General Bilonozhko and his collections of game animals at the National Museum of Natural History NAS of Ukraine. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Natural History Museology. Volume 5*. NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 53–55. [Ukrainian]
- Karavaev, V. 1926. A brief overview of the development and current state of the Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences. *Collection of works of the Zoological Museum*, **1**: 21–30. (Series: Works of the Physics and Mathematics Department of the Ukrainian Academy of Sciences; Vol. 4, Is. 2). [Ukrainian]
- Karolczak, K. 2015. Maecenas, philanthropist, and collector (to the 190th anniversary of the birth of V. Didushytsky, founder Natural History Museum in Lviv). *Proceedings of the State Natural History Museum*, **31**: 165–178.
- Khokhlova, O. M. 1998. *M. V. Sharleman. Way of Life*. Scientific Heritage, Poltava, 1–160. [Ukrainian]
- Klymov, A. 2010. Pages of the history of Luhansk National University. In: Klymov, A. *Historical Local Lore Research*. Luhansk Taras Shevchenko National University, Luhansk, 219–278. ISBN 978-966-617-230-6
- Klymyshyn, O. S. 2017. *Fundamentals of Natural History Museology*. State Natural History Museum, Lviv, 1–177. [Ukrainian]
- Korneyev, V. A. 2014. The Real Life of Sergey Lesnoy (materials for Sergei Yakovlevich Paramonov's biography)]. *Ukrainska Entomofaunistyka*, **5** (1): 7–42. [Ukrainian]
- Korobchenko, M. 2014. Burrowing rodents (Rodentia, Spalacidae et Ellobiusini) in zoological collections of Ukraine. *Collection of works by the Zoological Museum (Kyiv)*, **45**: 70–78. [Ukrainian] URL
- Korobchenko, M. 2016. Evdokia Reshetnyk (1903–1996) — an outstanding figure in the history of academic zoology and ecology in Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 136–146. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/vnm.2016.14.136>
- Korzun, O. V. 2019a. German scientists' study of the agricultural potential of Ukrainian lands during World War II. *Gileya: Scientific Bulletin. Historical Sciences*, **141**: 75–80. [Ukrainian]
- Korzun, O. V. 2019b. *Agricultural research in Ukraine during the Second World War (1939–1945)*. LLC “Works”, Vinnytsia, 1–440. [Ukrainian] <https://bit.ly/3h5xcU8>
- Kostin, S. Y., A. I. Dulitsky, A. A. Sirotkina. 2020. History of zoological research in the Crimean Nature Reserve: vertebrates. *Scientific notes of the “Cape Martyan” Nature Reserve*, **11**: 148–200. <https://doi.org/10.36305/2413-3019-2020-11-148-200>
- Kozlo, P. G. 1973. *Wild Boar*. Uradzhay, Minsk, 1–224. [Russian]
- Kryštufek, B., N. Abramson, D. Kotrošan. 2015. Rescue Eastern Europe's collections. *Nature*, **518**: 303. <https://www.nature.com/articles/518303b>
- Kumar, A. 2010. A tragic loss: Fire at Instituto Butantan, Brazil. *Toxicon*, **56** (1): 528–1529. <https://doi.org/10.1016/j.toxicon.2010.07.002>
- Lanovyuk, L. P. 2012. Keepers of Memory (From the History of Museum Development at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine). In: *Pages of History: Collection of Scientific Works, Issue 33*. Politechnika, Kyiv, 44–52. [Ukrainian] <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/1879>
- Makarenko, D. E. 1991. In memory of Ganna Vasylivna Zakrevska. *Geologichnyi Zhurnal*, (3): 132–135. [Russian]
- Malakov, D. V. 1999. *Architect Gorodetsky: Archival Research*. Kyiv, Kyiv, 1–240. (Series: Library of the Museum of the History of Kyiv). ISBN 966-7161-30-7 [Ukrainian]
- Mamedova, V. 2024. Problem of Cultural Relocation in the Conditions of a Full-Scale Russian-Ukrainian War. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, (4): 92–97. [Ukrainian]
- Mamedova, V. 2025. Peculiarities of relocating cultural institutions in conditions of martial law. *Issues in Cultural Studies*, **45**: 125–135. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.45.2025.325040>
- Markovska, O., I. Zagorodniuk. 2022. Mygulin Oleksiy Oleksiyovych, an ecologist, faunist, zoogeographer, specialist in plant protection from pests. *Novitates Theriologicae*, **14**: 218–221. [Ukrainian] <https://bit.ly/4cuSc1k>
- Markovsky, P. T. 1943. Report by Prof. P. T. Markovsky, Chairman of the Planning Commission of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, on the state of the Academy's institutes after the liberation of Kyiv from Nazi occupation. 8 December 1943. *В кн.:* Onyshchenko, O. S. 2007 (loc. cit.), 230–235. [Ukrainian]
- Melnitsky, K. E., P. V. Lange. 1913. An outline of the twenty-five-year history of the Kyiv branch of the Imperial Society for Proper Hunting: 1888–1913. *Tovarystvo ‘Pechatnya S. P. Yakovleva’*, Kyiv, 1–183. [Russian]
- Merzlikin, I. 2019. Mammals in the collection of the Zoological Museum of Sumy State Pedagogical University. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Natural History Museology. Volume 5*. NMNH, NAS of Ukraine, Kyiv, 199–204. [Ukrainian]
- Mygulin, O. O. 1938. *Mammals of Ukrainian RSR (Materials to Fauna)*. Acad. Sci. of USSR Press, Kyiv, 1–426. [Ukrainian]

- Naglova, G. 2010. Way of life of Volodymyr Olexandrovych Naglov (1930–2009). *Proceedings of the Theriological School*, **10**: 173–174. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/ptt2010.10.173>
- Nekrutenko, Y. P., V. V. Tshikolovets. 2005. *Butterflies of Ukraine*. Rayevsky Publishing House, Kyiv, 1–232. [Ukrainian] URL
- Novikov, A. V., G. G. Gushchan, K. V. Gushchan, O. T. Kuzyarin, D. Y. Leleka, [et al.]. 2023. Outlining the goals and format of the project Digitisation of natural history collections damaged by military operations and related factors: development of protocols and implementation at the State Natural History Museum, NAS of Ukraine. *Proceedings of the State Natural History Museum (Lviv)*, **39**: 19–30. [Ukrainian] <https://doi.org/10.36885/nzdp.2023.39.19-30>
- Ocheretna, K. 2019. Johann Hochhuth and his collection of silken-fungus beetles (Coleoptera: Cryptophagidae): significance and unique specimens. *Geo&Bio*, **18**: 139–146. <https://doi.org/10.15407/gb1811>
- Ocheretna, K. 2020. Beetles of the family Cryptophagidae (Coleoptera) in the collection of Zoological Museum of Taras Shevchenko National University of Kyiv. *Ukrainian Entomological Journal*, **17** (2): 10–24. <https://doi.org/10.15421/281909>
- Onoprienko, V. L., T. O. Shcherban. 2008. *Sources on the History of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv*. Information and Analytical Agency, Kyiv, 1–352. [Ukrainian]
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2007. *History of the National Academy of Sciences of Ukraine (1941–1945). Part 1. Documents and materials*. Comp. by L. M. Yaremenko et al.; Vernadsky Natl. Library, Kyiv, 1–808. [Ukrainian]
- Pasichnyk, S. V. 1992. Morpho-functional analysis of the maxillary organs in mole rats (Mammalia, Spalacidae). *Vestnik zoologii*, No. 4: 68–72. [Russian] URL
- Pasichnyk, S. V. 1994. Morpho-functional analysis of the occipital part of the skull in certain myomorph rodents transporting the soil with the aid of their head. *Vestnik zoologii*, No. 3: 39–44. [Russian] URL
- Paulson, O. M. 1884. Zoological office. Comparative anatomical office. In: Ikonnikov, V. S. (ed.). *Historical and Statistical Notes about Scientists and Educational Support Institutions of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)*. Printing house of the Imp. Univ. St. Vladimir, Kyiv, 110–122 + 123–127. [Russian]
- Paustovsky, K. 1982. Water from the Limpopo River. In: Paustovsky, K. *Collected Works in Nine Volumes. Volume 4 (books 1-3)*. Fiction, Moscow, 87–96. URL
- Pidoplichko, I. G. 1967. In memory of Evgeny Vasilievich Zverezomb-Zubovsky. *Vestnik zoologii*, (4): 78–81. [Russian]
- Pryn, M. O. 2012. Creation and activity of the Artemivsk District Museum in the 1920s and early 1930s. In: *Topical Issues in the History of Science and Technology: Materials of the 11th All-Ukrainian Scientific Conference*. Center for Heritage Research, NAS of Ukraine, Kyiv, 81–84. [Ukrainian]
- Pryn, M. O. 2015. Issues of museology and memorial work on the pages of local journals in Luhansk and Donetsk regions in the 1920s and early 1930s. *Proceedings of the Center for Heritage Research*, **28**: 25–36. [Ukrainian]
- Report... 1941. Report of the Commission of the Control and Inspection Department of the Kyiv City Administration on the results of the inspection of the state of the Ukrainian Academy of Sciences. December 29, 1941. In: Onyshchenko et al. 2007 (loc. cit.), 456–461. [Ukrainian]
- Reshetnik, E. G. 1946. On new subspecies of the spotted ground squirrel *Citellus suslica volhynensis* subsp. nov. and *Citellus suslica ognevi* subsp. nov. *Bulletin of the Moscow Society of Naturalists (Biology Section)*, **51** (6): 25–28. [Russian]
- Sant'Anna, O. A. 2010. The fire consumed... a treasure! *The Journal of Venomous Animals and Toxins including Tropical Diseases*, **16**: 398–399. <https://doi.org/10.1590/S1678-91992010000300004>
- Scharlemann, E. 1952. Über eine neue Unterart des Perlzießels *Citellus suslica volhynensis* subsp. nov. *Zeitschrift für Säugetierkunde*, **17** (1942–1949): 138–142.
- Sebta, T. 2009. The Territorial administration of archives, libraries and museums under Reichscommissar of Ukraine: a historical essay. *Archives of Ukraine*, No. 3–4: 111–127. [Ukrainian]
- Sebta, T. M., R. I. Kachan (eds). 2016. *Kyiv-Pechersk Lavra During the Second World War: Research. Documents*. Oleg Filyuk Publishing House, Kyiv, 1–1200. [Ukrainian]
- Shevchenko, S. M., V. M. Tyshchenko, I. V. Davydenko. 2015. The fund collection of the Museum of forest mammals and birds named after Professor O. O. Salhansky (Kyiv). *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **13**: 111–118. [Ukrainian] <https://bit.ly/3ohBgWW>
- Shydlovskyy, I. 2003. Foundation and rarities of the Benedykt Dybowsky Zoological Museum. *Proceedings of the State Natural History Museum (Lviv)*, **18**: 17–22.
- Shydlovskyy, I. 2012. The History of Museology and Zoological Museums at Universities in Ukraine. Ivan Franko University of Lviv, Lviv, 1–112. [Ukrainian] <https://shorturl.at/lqQRV>
- Stone, R. 2015. A science exodus from Ukraine's rebellious East. *Science*, **347** (6217): 14–17. <https://doi.org/10.1126/science.347.6217.14>
- Tajkova, S., A. Klochko. 2019. Enlargement of the ornithological collection of the Department of Zoology of the National Museum of Natural History NAS of Ukraine in 1919–1933. In: Zagorodniuk, I. *Natural History Museology. Issue 5*. NMNH, NAS of Ukraine, Kyiv, 99–101. [Ukrainian]
- Taikova, S., G. Klochko. 2025. The contribution of Mykola Sharleman to the study of bird diversity: an analysis of the collection of the National Museum of Natural History (Ukraine). *Geo&Bio*, **27**: 75–85. (in press). <https://doi.org/10.53452/gb2707>

- Topachevsky, V. A. 1969. *Mole Rats (Spalacidae)*. Nauka, Leningrad, 1–248. (Series: Fauna of USSR; Vol. 3: Mammals; Issue 3). [Russian] URL
- Trygubenko, V. V. 2000. Treasury of relics, source of experience in domestic education. *Pedagogy of tolerance*, (2): 33–48. [Ukrainian]
- Tyler, M. J., L. A. Fucsko, J. D. Roberts. 2023. Calamities causing loss of museum collections: a historical and global perspective on museum disasters. *Zootaxa*, **5230** (2): 153–178. <https://doi.org/10.11646/zootaxa.5230.2.2>
- Ulyanovsky, V. (comp.). 2015. Charlemagne. Nature and People of Kievan Rus. Memoirs. Autobiographies. Correspondence. Publishing House 'Prostir', Kyiv, 1–1132. URL
- Yanata, O. 2008 (1919). A report by O. Yanata about the status and tasks of the Museum of the Ukrainian Scientific Society 29.XI.1919. In: Onoprienko, V. L., T. O. Shcherban. *Sources on the History of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv*. Information and Analytical Agency, Kyiv, 233–235. [Ukrainian]
- Waidacher, F. 2005. *General Museology: A Handbook. Translated from German*. Litopys, Lviv, 1–632. [Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. V. 2009. Zoological Museum of the Luhansk National University: history, scientific and educational values. *News of the A. A. Brauner Museum Fund (Odessa)*, **6** (4): 1–8. [Russian]
- Zagorodniuk, I. V. 2011. Ivan Sakhno and development of zoology and museology in Luhansk region: historical investigations. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **9**: 69–89. [Ukrainian] <https://shorturl.at/foxj7>
- Zagorodniuk, I. V. 2013 a. Department of Zoology [of the Luhansk University (historical research)]. In: V. D. Diachenko, O. O. Kyseliova, A. O. Klymov (eds). *Faculty of Natural Sciences: by Ways of Growth*. Elton-2 Publ., Luhansk, 142–173. ISBN 978-617-563-117-1 [Ukrainian] URL
- Zagorodniuk, I. 2013 b. Vsevolod Velykaniv as investigator of fauna of Ukraine in 1920–1930s: biography, collections, publications. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **11**: 115–134. [Ukrainian] <https://bit.ly/3ItXRb3>
- Zagorodniuk, I., I. Emelyanov, O. Chervonenko. 2014. Zoological collections and museums as centres of biodiversity investigations. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Zoological Collections and Museums*. NMNH, NAS of Ukraine. Kyiv, 6–9. ISBN 978-966-02-7388-7. [Ukrainian] URL
- Zagorodniuk, I. 2015. Bohdan Voliansky as bright person in Ukrainian zoology of 1920–1930s. *Visnyk of the Lviv University. Series Biology*, **69**: 3–19. [Ukrainian] URL
- Zagorodniuk, I., M. Korobchenko, M. Pidhainy. 2015. The oldest collected samples of *Ellobius talpinus* s. l. (Rodentia) in natural history museums of Ukraine: an investigation into the history of collections. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **13**: 101–110. [Ukrainian] <https://bit.ly/3km0jZp>
- Zagorodniuk, I. 2016. Natural History Collections in the Kyiv Pedagogical Museum in 1902–1917. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 123–135. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/vnm.2016.14.123>
- Zagorodniuk, I., V. Parkhomenko. 2018. Boris Valkh and the development of zoology and museology in the East of Ukraine. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Biology*, **31**: 72–98. [Ukrainian] <https://doi.org/10.26565/2075-5457-2018-31-8>
- Zagorodniuk, I., K. Ocheretna. 2019. The Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences for 100 years: statuses, subordinations, and leaders. *Natural History Museology. Volume 5*. NAS of Ukraine; National Museum of Natural History, Kyiv, 45–52. [Ukrainian] <https://www.researchgate.net/publication/336278780>
- Zagorodniuk, I. 2021 a. Theodosius Dobrzhansky's scientific work in Kyiv: key milestones and colleagues (a story of one photograph). In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Species in Biology: Theory and Practice*. NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 380–395. (Series: Novitates Theriologicae; Pars 12). [Ukrainian] <https://doi.org/10.53452/nt1262>
- Zagorodniuk, I. 2021 b. Ground squirrels of the war: a history of zoological research and *Spermophilus* collections in the Reichskommissariat Ukraine. *Proceedings of the State Natural History Museum (Lviv)*, **37**: 17–38. [Ukrainian] <https://doi.org/10.36885/nzdpm.2021.37.17-38>
- Zagorodniuk, I. 2022. Zoological museums and mammal collections in Kyiv for the last two centuries: history, values, and prospects. *Geo&Bio*, **22**: 37–62. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/gb2205>
- Zagorodniuk, I., S. Kharchuk. 2022. Bats of Galicia and Bukovina in the 1830–1850s: composition and changes of fauna for 180 years. *Theriologia Ukrainica*, **24**: 28–50. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/TU2405>
- Zagorodniuk, I., E. Ulyura. 2022. Leonid Vasyl Pereverziev, a naturalist, researcher, traveller, and collector. *Novitates Theriologicae*, **15**: 249–252. [Ukrainian] URL
- Zagorodniuk, I. 2023. A hedgehog from Luxembourg: the story of a specimen as evidence of migrations of museum collections between Kharkiv and Kyiv in the 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Biology*, **40**: 4–18. [Ukrainian] <https://doi.org/10.26565/2075-5457-2023-40-1>
- Zagorodniuk, I., I. Shydlovskyy. 2023. Collecting and collections of zoological specimens in nature reserves. In: *Problems of Conservation Issues of Natural Ecosystems*. Mykhailivska Tsilyna Nature Reserve, NAS of Ukraine, Sumy, 15–21. [Ukrainian] <https://www.researchgate.net/publication/389784158>
- Zagorodniuk, I., M. Korobchenko. 2023. The chorology of *Spalax arenarius* as endemic rodent species to the Lower Dnipro sands and Tauride steppe. *Theriologia Ukrainica*, **26**: 105–131. [Ukrainian] <https://doi.org/10.53452/TU2611>
- Zagorodniuk, I., E. Ulyura. 2023. The collections of Mykola Diukov and Viktor Drebentsiv in the National Museum of Natural History (Kyiv). *Visnyk of the Lviv University. Biology Series*, **89**: 49–57. [Ukrainian] <https://doi.org/10.30970/vlubs.2023.89.05>

- Zagorodniuk, I. 2024a. Prominent collectors of theriological collections in Kyiv museums against the background of the history of zoological collections. *Geo&Bio*, **26**: 183–200. [Ukrainian] <https://doi.org/10.53452/gb2615>
- Zagorodniuk, I. 2024b. Local faunas, voucher samples and biodiversity assessments. *National Nature Park «Nizhnysulsk»*. *Scientific works. Issue 3. Orzhytsia*, 8–16. [Ukrainian] URL
- Zakrevska, G. 1928. *Elephas trogontherii* Pohl. from the vicinity of the village of Taburyshche, Kremenchug district. *Proceedings of the Ukrainian Scientific and Research Geological Institute*, **1** (1): 130–135. [Ukrainian]
- Zakrevska, G. 1935. *Elephas trogontherii* Pohl. from the right bank of the middle Dnipro (below Novogeorgiivsk, opposite the village of Taburyshche). *Proceedings of the Geological Institute of the Ukrainian Academy of Sciences*, **5**: 1–137. [Ukrainian]
- Zverezomb-Zubovsky, E. 1918. *A Brief Report on the Activities of the Don Bureau for the Control of Pests of Agricultural Plants and an Overview of the Enemies of Agriculture in the Don region*. Rostov-on-Don, 1–36. [Russian]
- Zverezomb-Zubovsky, E. V. 1923. *To the Knowledge of the Fauna of Mammals of the Don Region* [Supertitle: Materials on the natural history study of the region]. Rostov-on-Don, 1–30. (Series: Bulletin of the Rostov & Nakhichevan Agricultural Experimental Station). [Russian]